

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

FILOLOGIYA FAKULTETI
ADABIYOTSHUNOSLIK KAFEDRASI

o'zbek tili yo'nalishi 445-guruh bitiruvchisi

Boyboboyeva Mahiyoraning

*“O'zbek xalq ertaklarida
mifik asosga ega qushlar obrazi”*

mavzusidagi

BITIRUV-MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar: X.Sharafiddinov

Farg'ona - 2013

Bitiruv-malakaviy ish kafedraning 2013 yil _____ dagi ___
yig‘ilishida muhokama qilingan va himoyaga tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri:_____ A.Sabirdinov.

Taqrizchi:

MUNDARIJA:

Kirish. Masalaning qo‘yilishi va o‘rganilishi	4-10
Birinchi bob: Mifik obraz yaratish tamoyillari	
1.1. Ertak janridagi mifiklik: genetik asos va badiiy takomil	11-17
1.2. Mifik obrazning yaratilishi	17-27
Ikkinchchi bob. Qushlar obrazlarining badiiy-mifik funksiyasi	
2.1. “Semurg” ertagidagi qush obrazi va uning genezisi.....	28- 38
2.2. Mifik asosga ega qush obrazlarini o‘rganish	38- 43
Xulosa	44-46
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.	47-48

KIRISH

MASALANING QO‘YILISHI VA O‘RGANILISHI: Bolaligida ertak eshitib katta bo‘limgan odam bu dunyoda yo‘q desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Chunki har bir odam dunyoga kelgach, turli darajada ertak eshitadi va aynan ertaklar orqali dunyoni o‘rganadi. Ularda xalq badiiy tafakkurining eng sara mevasi yashiringan. Buni anglash va ularni qayta kashf etish kishiga hayotni tushunish, odam va olam munosabatlarini o‘rganishga yordam beradi. Shu ma’noda o‘zbek xalq ertaklaridagi turli obrazlarning paydo bo‘lishi va turli davrlarda turli ijtimoiy vazifani bajarishini o‘rganish adabiyotshunoslikning dolzarb muammolaridan biridir.

Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganlaridek, “... ajdodlarimizning tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og‘zaki ijodi namunalari... bizning buyuk ma’naviy boyligimizdir”¹. Lekin xalq og‘zaki ijodi va uning mif, ertak, doston kabi janrlari zamiriga yashiringan ko‘plab hikmatlar hali to‘la o‘rganilmagan. O‘rganilganlari ham kishilik jamiyatining ma’lum bir davrida qayta tahlil va ilmiy izlanishni talab qiladi.

Xalq og‘zaki ijodini o‘rganish – xalq tarixi, urf-odati, an’analari, o‘y-kechinmalari, buguni va kelajagini tadqiq etish demakdir. Unda millatning o‘zini anglashi, o‘zligini namoyon qilish xislatlari, intilishlari, hayot tarzi, dunyoqarashi aks etgan. Yurtboshimiz Islom Karimov ta’kidlaganlaridek: “Albatta, har qaysi xalq yoki millatning ma’naviyatini uning tarixi, o‘ziga xos urf-odat va an’analari, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo‘lmaydi. Bu borada, tabiiyki, ma’naviy meros, madaniy boyliklar, ko‘hna tarixiy yodgorliklar eng muhim omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi”².

Ana shunday yuksak ma’naviyatimizning asosi hisoblangan xalq og‘zaki ijodini tom ma’noda anglash uchun esa uning g‘oyaviy-badiiy va janr xususiyati, poetik strukturasi, tarixiy ildizlari hamda mifologik asoslari atroflicha tadqiq

¹ Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. - Toshkent. “Ma’naviyat”. 2008. 31-bet.

² Yuqoridagi manbaa. 30 bet.

etilishi lozim bo‘ladi. Xalq og‘zaki ijodini o‘rganishda bunday kompleks yondoshuv uning jonli og‘zaki ijob sharoitida o‘ziga xos ravishda yaratish, tarqalish xususiyatlarini, uzoq asrlik taraqqiyot jarayonida xalq dunyoqarashi va ruhiyati bilan bog‘liq ayrim hodisalarning aks etishi darajasi, konkret asarlar syujeti, obrazlar tizimida turgan o‘rni, badiiy funksiyasi hamda mohiyatini alohida-alohida tadqiq etishni talab etadi.

Kishilik jamiyatining ilk davridagi odam tushunchasi, dunyoqarashi inson ongingin eng qadimgi manbasi sifatida e’tiborga loyiq. Dunyo haqidagi bilim va tasavvurlarni hosil qilish, boyitishga xizmat qiluvchi turli mif (asotir)lar ning bari ijtimoiy ong shakllaridir. Ilk odam o‘zi anglab anglamay bugungi kunda san’at, ilm-fan, badiiy adabiyot, axloq, huquq, siyosat kabi turli sohalarning ilk kurtaklari shakllanishiga xizmat qilgan. Bular orasida ibtidoiy odam tabiat hodisalarini anglashga intilishi natijasida yuzaga kelgan miflar yetakchi mavqega ega. Chunki, miflar o‘sha davrdagi ijtimoiy ongning asosiy shakli edi. Dunyoning, inson va boshqa jonzotlarning paydo bo‘lishi, hayot va o‘lim sirlari, tabiat hodisalarining sodir bo‘lishi kabi inson bilishga qiziqqan masalalar miflarda o‘z ifodasini topgan.

Mifik ijodiyot ongsiz, muallifning o‘zi anglab anglamay amalga oshirgan badiiy ijodning boshlanish bosqichidir. Shuning uchun mifga va mifik obrazlarga nisbatan badiiy uslub, badiiy ifoda kabi sof badiiy atamalarni qo‘llash o‘rinsiz. Biroq, miflarda aniq hissiy shaklni ko‘rish mifik obrazlarga xosdir. Masalan, “Ur to‘qmoq” ertagidagi Laylak obrazida mifiklik mavjud va unda tuzoqqa tushib qolganda qo‘rqish hissi namayon bo‘ladi va u tilga kiradi. Aynan shu xususiyati bilan mifik asosga ega obrazlar qadimgi miflardan meros qolgan g‘ayritabiiy imkoniyatlarini namoyon qilishadi. Shuning uchun bolalarga yoqadi. Chunki bolalarga xos samimiylig, beg‘uborlik, soddalik mifik obrazlar zamiriga ham yashiringandir.

Folklor asarlarda o‘z aksini topgan dunyoqarash, qadriyatlar yosh avlodni har tomonlama bilimli, ma’naviy jihatdan yetuk etib tarbiyalashda muhim o‘rin tutadi. Zero, xalq og‘zaki ijodi ma’naviy taraqqiyotning asosiy tarixiy ildizlaridandir. Shunday ekan, xalqimizning qalb qo‘ri, yuksak aql-zakovati bilan

asrlar davomida yaratilib, avloddan-avlodga o‘tkazib kelingan folklor namunalari qatori ertaklarni ham o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

Badiiy adabiyotning estetik va bashoratchilik funksiyasi ilk marta xalq og‘zaki ijodidagi mif va ertaklarda namoyon bo‘ladi. Xususan, miflardagi turli osmon, yer jismlarining, qush, hayvon, daraxtlarning odamga o‘xshab gapisirishi, turli hissiyot va tasavvurga ega bo‘lishi yosh avlodning dunyoqarashini kengaytirsa, olamga iliq hissiy munosabatini shakllantirsa, «uchar gilam»lar, «oynayi jahonnoma»lar bolaning ijodiy fikrlashga, izlanishga o‘rgatadi. Insonning bugungi imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ertadan bashorat qilish yozma adabiyotda, xususan, fantastik va ilmiy-fantastik asarlarda ham kuzatiladi. Masalan, J.Vernning «Yerdan Oyga» (1865), «Oy atrofida» (1869) asarlarida insonning Oyga sayohati, «Suv ostida» (1870) romanida uning dengiz qa‘riga sayohat qilishi tasvirlangan. Holbuki, mazkur asarlar yozilgan paytda insoniyat hali bularga qodir emasdi.

Badiiy adabiyot hali mif davridayoq «kecha» yoki «bugun»ning badiiy tahlili asosida kishilik jamiyatining kelajagi haqida fikr aytishga intiladi. Zero, jamiyatdagi joriy holat, undagi rivojlanish tamoyillarining badiiy tadqiqi bunga yetarli asos beradi. Masalan, xalqimiz “Aziz momo” mifi asosida qish kunlarining so‘nggi paytlari ma’lum muddat sovuq bo‘lishini oldindan aytgan. Yoki “Qaytar dunyo” asotir(mif)ida ota-bola munosabatining ilk kurtaklari shakllangan. Bunday holat yozma adabiyotga ham ko‘chgan. Masalan, nemis adibi L.Feyxtvanger o‘zining «Soxta Neron» (1936) romanida Germaniyadagi fashistik hokimiyatning qilmishlarini metaforik tarzda badiiy tadqiq etadi va mustabid tuzumning muqarrar halokatini badiiy asoslab beradi. Shunga o‘xhash, A.Qodiriy «O‘tkan kunlar» asarida yurtimizning yaqin o‘tmishini badiiy tahlil qilib, «qipchoq — qorachopon» mojarolari Chor istibdodiga yo‘l ochganidek, yurtning «qizil»lar va «oq»larga bo‘linishi «qizil istibdod»ga yo‘l ochishini bashorat qilgan, yurtdoshlarini bundan ogoh qilishga intilgan edi. Badiiy asarlar, jumladan, asotir va ertaklar ham yosh avlodga uzoqni ko‘ra bilishni, ko‘pgina kulfatlarni oldindan bilish yoki undan halos bo‘lish choralarini o‘rgatadi.

Qadimiy epik an'analarni o'zida mujassam etgan ertaklar xalqimizning mifologik tasavvurlari, e'tiqodiy qarashlari, turmush tarzi va ma'naviyatini o'zida jamlagani uchun ham ularning kishilarga, ayniqsa, yosh avlodga badiiy-estetik ta'siri nihoyatda kuchlidir. Ertaklarni tadqiq etish va targ'ib qilish orqali millatimiz ma'naviyati va madaniyati tarixiga oid ko'plab badiiy-ijtimoiy ma'lumorlarni olishimiz mumkin. Shuning uchun ertaklarning o'ziga xos badiiy xususiyatlarini chuqurroq o'rganish xalq badiiy tafakkurining qonuniyatlarini yanada teranroq anglashga xizmat qiladi.

O'zbek folklorshunosligida ertak janri va ulardagi mifik asosga ega obrazlarni o'rganishda ma'lum bir yutuqlarni qo'lga kiritilganiga qaramay, hozirgi ma'naviy-ma'rifiy ehtiyoj folklorshunoslardan ertaklarni yanada chuqurroq o'rganishni talab etmoqda. Chunki mustaqillik yillarda shakllangan yangi badiiy-estetik tushunchalar avval tadqiq etilgan ertak va ulardagi mifik asosga ega qush obrazlarini qayta tadqiq etishni talab etadi. Jahon folklorshunosligida mashhur olimlar chek Yu.Kron, fransuz Andeua Aarne, ingliz Uilyam Uyutni va boshqalar tomonidan xalq ertaklarining syujet va motivlar, obrazlar tizimi va genezisi bo'yicha ma'lum ishlar bajarilgan. Shunga ko'ra, milliy ertakchilik an'anasida mavjud bo'lgan epik syujet va uning tarkibidagi obrazlarning tarqalish doirasi, variantlari, dastlab yuzaga kelgandagi vazifasi va keyingi ijtimoiy taraqqiyot natijasida boshqa funksiya bajarishi haqida muayyan ilmiy xulosalarga kelish mumkin.

Muammoning o'rganilishiga oid ilk tajribalar XIX asrning oxirida ertaklarni yozib olish va nashr etish bian boshlangan. XX asrning 30-yillariga kelib esa ertaklarni to'plash va ilmiy o'rganish izchil tartib asosida olib borila boshlandi va bu jarayon hozir ham davom etmoqda. 1939-yilda Buyuk Karimiy "O'zbek xalq ertaklari" to'plamini nashr ettirdi va "O'zbek xalq ertaklarining ba'zi bir xususiyatlari" nomli ilmiy maqola yozdi³. 1964 yilda M.Afzalovning "O'zbek

³ Каримий Б. Ўзбек халқ әртакларининг баъзи бир хусусиятлари// Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент. 1995. № 5-6. 57-62 бетлар.

xalq ertaklari” nomli to‘plami nashr etildi⁴. XX asrning 70-yillariga kelib Buyuk Karimiy o‘zbek xalq ertaklarining janr xususiyatlari va poetikasi, obrazlar tizimi haqidagi ilmiy ishini e’lon qildi⁵. Shuningdek, bu davrda ertakchilik an’analari, obrazlar tizimi, ertakda ijrochilik an’anasi, ertaklar tasnifi, ertaklarda xalq badiiy tafakkuri kabi masalalar haqida taniqli olimlar K.Imomov⁶, G’.Jalolov⁷ va X.Egamov⁸lar ham jiddiy izlanishlar olib bordilar.

Bundan tashqari, G’.Jahongirov “Bolalar etaklari” nomli monografiyasini chop ettirdi⁹. S.Alimov esa “O‘zbek adabiyotida ertak janrining shakllanishi va rivojlanishi” nomli nomzodlik dissertasiyasini himoya qildi¹⁰.

Mustaqillik yillarida K.Imomov “O‘zbek xalq nasri poetikasi”,¹¹ J.Yusupov “Xorazm ertaklari poetikasi”¹², K.Beknazarov “O‘zbek xalq maishiy ertaklari”¹³, S.Jumayeva “Hayvonlar haqidagi ertaklar: genetik asoslari va spetsifikasi”¹⁴, Z.Usmonova “O‘zbek ertak-novellalarining o‘ziga xos xususiyatlari va poetikasi”, N.Do‘srxo‘jayeva “O‘zbek sehrli ertaklarinining struktural tahlili”, N.Qodirovning “O‘zbek sehrli etaklarida zamon va makon talqini” kabi ilmiy tadqiqotlari e’lon qilindi.

Ertaklardagi mifik obrazlarni ilk bor tadqiq qilgan olim E.Meletinskiyning yozishicha, ... butun madaniyat tarixi va uning rivojlanishida mifoligik merosga ibtidoiy, qadimiy degan nuqtai nazar bilan yondoshdik. Bu turli asrlarda

⁴ Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари. -Тошкент. Фа. 1964.

⁵ Каримий Б. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент. 1996 йил. № 1. 59-65 бетлар.

⁶ Имомов К. Ўзбек халқ сатирик эртаклари. –Тошкент. Фан. 1974. Яна ўша Ўзбек халқ прозаси. Тошкент Фан. 1981.

⁷ Жалолов Ф. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. Тошкент. Фан. 1976. Яна ўша. Ўзбек фольклорида жанрлар муносабати. Тошкент. Фан. 1979.

⁸ Эгамов Х. Туркий халқлар эртакчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар – Тошкент. ўқитувчи. 19780.

⁹ Жаҳонгиров Ф. Болалар эртаклари. Тошкент. Ўзбекистон. 1972.

¹⁰ Алимов С. Формирование и развитие жанра литературной сказки в узбекской литературе. –автореф..дисс... канд.фил.наук. Тошкент. 1984

¹¹ Имомов К. Ўзбек халқ насли поэтикаси.-Тошкент. Фан. 2008.

¹² Юсупов Ж. Хоразм эртаклари поэтикаси. Урганч. 2005.

¹³ Бекназаров Қ. Ўзбек халқ майший эртаклари (ўрганилиши, таснифи, поэтикаси). – автореф.дисс. канд.фил.наук.-Тошкент. 1993

¹⁴Jumayeva S. Hayvonlar haqidagi ertaklar: genetik asoslari va spetsifikasi. Toshkent.1996

“demifologizatsiya” yo‘nalishiga qarab turli darajada o‘zgarib turdi. Ayniqsa, XIX va XX asrlarda bu aniq sezildi. Aslida mifologik dunyoqarashning asosiy xususiyatlarini ochmasdan turib, mif haqida fikrlarni o‘rganib bo‘lmaydi¹⁵.

Boshqa bir rus olimi V.Ya.Proppning fikricha, ertaklarda g‘aroiyib buyum-predmet, narsa (qalpoq, taqinchoq, oyna, etik, qilich, o‘q-yoy, qush pati, sochiq, gilam, kitob, xushtak, ot yoli, tish) va qushlar (qaldirg‘och, laylak, semurg‘, musicha, qarg‘a, baliqchiquish kabilar) bilan bog‘liq talaygina hodisalar mavjud¹⁶.

Tadqiqotchi Zebuniso Rasulovaning qayd etishicha, o‘zbek xalq ertaklarida qush va qush pati bilan bog‘liq tushunchalar aksariyat o‘rinlarda sehrli, g‘aroiyib kuchga ega bo‘lgan¹⁷. O‘rta Osiyoda, jumladan O‘zbekistonda qadimdan qushlarga totem, qush patiga fetish nuqtai nazaridan qaralgan. Masalan, “Zar kokilli yigit”¹⁸ ertagida yalmog‘iz kampirning uyiga borib qolgan zar kokilli yigit u yerdagи qirqa eshikka birma bir kirib chiqadi. Qirqinchi xonada uchta ot va uchta qush asirlikda turgan edi. Bu xonaga kirgan yigitga ular yolvorib o‘zlarini qutqarishlarini so‘raydi. Yigit ularni ozod qiladi. Shunda otlar dumini qilidan, qushlar esa patidan bittadan yulib berishadi. Qahramon boshiga mushkul ish tushsa ulardan birini kuydirsa ular darhol yordamga yetib kelishlarini va’da qiladilar. O‘zbek xalq ertaklaridagi mifik asosga ega elementlar, sehrli raqamlar hamda o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi mifiklik xususida filologiya fanlari doktori Mamatqul Jo‘rayev “Sehrli raqamlar siri” (1991), “Ipak yo‘li afsonalari” (1991), “O‘zbek xalq samoviy afsonalari” (1993), “O‘zbek mifologiyasi va arab folklori” (2001), “Mif, adabiyot va adabiyot” (2006) kabi qator kitoblar chop ettirgan. Xususan uning “Folklorshunoslik asoslar” nomli o‘quv qo‘llanmasida mifologik maktab va

¹⁵ http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/melet1/ Е.Мелетинский. Поэтика мифа. 25 стр.

¹⁶ http://www.gumer.info/bibliotek_Buks.Пропп_В.Я. Исторические корни волшебной сказки. 173-174 стр.

¹⁷ Расулова З. Ж. Ўзбек халқ әртакларида “Фаройиб буюм”лар. ф.ф.номд. илмий дараж. олиш учун тақдим этилган дисс. автореф. Тошкент. 2012. 16 бет.

¹⁸ Олтин бешик. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. –Тошкент. Адабиёт ва санъат. 1985. 115-117 бетлар.

mifologiya haqida qimmatli fikrlar bildirilgan¹⁹. Olim bu asarida o‘zbek miflarini va mifik tushunchalarini:

- 1) O‘rol-oltoy mifik tasavvurlari;
- 2) Qadimgi turkiy qabilalar mifologiyusasi;
- 3) Zardushtiylik bilan bog‘liq mifologik tasavvurlar;
- 4) Arab-islomiy tushunchalar asosidagi mifik tasavvurlar kabi to‘rt turga ajratadi.

G‘aroyib qush obrazı turkiy va fors-tojik xalqlarining ertaklarida ham mavjudligi manbalarda o‘z isbotini topgan²⁰. Lekin ularning mifologik asosga ega xususiyatlari nisbatan kam o‘rganilgan. Shuning uchun bitiruv-malakaviy ish doirasida mifik asosga ega bo‘lgan qushlarning o‘zbek xalq ertaklaridagi o‘rni, kelib chiqishi, badiiy-estetik funksiyasi, badiiyati kabilarni o‘rganishni maqsad qilib oldik. Bitiruv malakaviy ishimiz har biri ikkitadan faslni o‘z ichiga olgan ikki bob, xulosa va foydalangan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat bo‘ladi.

Ish jarayonida:

- xalq ertaklarining xalqimiz tarixi, madaniyati, o‘ziga xos turmush tarzi, marosimlari va qadimgi e’tiqodlarini o‘rganishning muhim manbalaridan biri ekanligini isbotlash;
- ertaklarda uchraydigan qush va u bilan bog‘liq pat detalining g‘aroyib xususiyatlari, poetik vazifalarini o‘rganish;
- mifik asosga ega qush obrazlarining genezisini qadimgi mifologik tasavvurlar, ibridoiy diniy tushunchalar hisoblanadigan fetishizm, animizm, totemizm jarayoni bilan bog‘lab tadqiq qilish;
- mifik asosga ega qush obrazlarini jonlantirishdagi, ularga badiiy funksiya yuklashdagi xalq badiiy tafakkurining ijodiy yo‘lini o‘rganish;
- ertaklarda uydirmalardan foydalanishning epik qonuniyatları va bunga asos bo‘lgan badiiy estetik omillarni ilmiy jihatdan ochib berishga harakat qilamiz.

¹⁹ Qaralsin. Jo‘rayev M. Folklorshunoslik asoslari. –Toshkent. Fan. 2009. 75-95 betlar.

²⁰ Qaralsin. Мифы народов мира. –Москва. Tom I. 1991.

BIRINCHI BOB.

MIFIK OBRAZ YARATISH TAMOYILLARI

1.1 Ertak janridagi mifiklik: genetik asos va badiiy takomil

Ertak – o‘zbek folklori, xususan xalq og‘zaki prozasining o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lgan, mustaqil va yetakchi janrlaridan biri bo‘lib, tarixiy haqiqat, aniqrog‘i, rost va yolg‘on asosiga qurilgan, ta’limiy-estetik funksiyani ado etuvchi og‘zaki hikoyadir.

Ertak alohida janr sifatida o‘zining uydirmalari, qat’iy va barqaror syujeti, kompozitsiyasi, obrazlar tizimi, an’anaviy motivlar, badiiy usuli va fantastikasi bilan ajralib turadi.

Ertaklarning tarixiyligi avvalo uch belgi bilan izohlanadi. Bularning birinchisi, har bir ertakning paydo bo‘lishiga asos bo‘lgan manbalar — ijtimoiy-siyosiy va maishiy hayot haqiqati, etnografik hodisalar, urf-odat, nihoyat turli xil dunyoqarashlar, xususan mif asosiy belgilardir. Ikkinci belgi, ertakchining real voqelikka munosabati va bu munosabatning asosiy maqsadi, tarixiy haqiqatni poetik aks ettirish tamoyillari esa uchinchi belgilardir. Tarixiylikning ana shu uch xil belgilari turli xil shakl va badiiy detallarda namoyon bo‘lib, ertaklarga xos xususiy belgilarning tashkil topib, paydo bo‘lishi, konkret tus olishiga sababchi bo‘lgan.

Ertaklarning paydo bo‘lishi real voqelikdan boshlangan. Ibtidoiy jamiyat tartiblari, matriarxal va patriarchal urug‘chilik tuzumining qonun-qoidalari, mif va mifologik e’tiqodlar, magiya, tobu, zardushtiy dini, totemizm, animizm, fetimizm qoldiqlari ertaklarning genetik asoslarini tashkil etadi. Ayni paytda ibtidoiy an’ana, urf-odat va marosimlar ertaklarning paydo bo‘lishida hal qiluvchi rol o‘ynagan. Ana shu real voqeja va hodisalar og‘izdan-og‘izga o‘tib, ijtimoiy qatlamlar orasida shakl va mazmun tanib bo‘lmas darajada o‘zgargan holda, poetik ta’sir doirasiga tushgan, interpretatsiyaga uchragan, ayni paytda o‘sha zamonlar ruhi, shart-sharoitini o‘zida saqlab qolgan motivlar sistemasi, epizod, traditsion syujetlarga

aylangan. Shu o‘rinda mavzuga qo‘yilgan asosiy muammoning mohiyati ham yuqoridagi xususiyatlar bilan bog‘liqligi bilan namoyon bo‘ladi. Chunki, avval ta’kidlaganimizdek, ertaklar mifologik dunyoqarashlar qoldiqlarini o‘zida saqlaydi. Bu esa ertakdagি mavzu va g‘oya o‘zgargani bilan ulardagi obrazlar mohiyatida ibtidoiy odamning mifologik dunyoqarashi saqlanishini ta’minlaydi. Ayniqsa, bu xususiyat o‘zbek xalq ertaklarida ot, tog‘, daraxt, qilich, qush kabi qachonlardir totem, fetish, anima sifatida qaralgan obrazlarda yorqinroq aks etadi.

Ertaklar ibtidoiy jamiyatda tashkil topib, jamiyat taraqqiyotining boshlang‘ich etaplarida, aniqrog‘i, eramizdan oldingi minginchi yillar davomida shakllangan.

O‘zbek xalq ertaklari, asosan, hayvonlar haqidagi, sehrli hamda maishiy ertaklardan tashkil topgan bo‘lib, turli xil g‘oyalar mazmuni hamda rang-barang tematik yo‘nalishlarga egadir. O‘g‘irlangan qiz, tushda ko‘rilgan malikani izlash, yovuz kuchlar va dahshatli maxluqlarga qarshi jang qilish, og‘ir kasallikka dori giyoh topish, o‘zga yurt malikasiga uylanish, o‘gaylik va kundoshlik bilan bog‘liq voqealar hamda epchillik, tadbirkorlik, to‘g‘rilik va vafodorlik, saxiylik va baxillik, zulm va zo‘rlikka qarshi chiqish kabi o‘ziga xos badiiy shakllar uydirmalarda aks etgan.

Mif so‘zi aslida qadimgi yunoncha so`z bo‘lib, naql, rivoyat, og‘zaki hikoya kabi qator lug‘aviy ma’nolarni anglatadi. Atama sifatida esa olamda sodir bo‘lgan, bo‘ladigan yoki bo‘layotgan voqealarining izohi, uni tushunish yo‘lidagi tasavvur, mulohaza kabi ma’nolarni bildiradi. Dastlab mif faqat aytib qo‘ya qolinmagan, balki qator marosim va urf-odatlar misolida ijro etilgan. Masalan, qadimgi yunonlarda har biq chaqmoq osmon va yer xudolarining nigohi deb qaralgan. Sekin astalik bilan miflar ertaklarga, dinga va tarixga singib ketgan. Miflar aksariyat hollarda ko‘p ma’noli, ko‘p qatlamlı mazmuniy tuzilishga ega. Bu esa madaniyat shakllanishida asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan. Aynan ko‘p ma’noli va ko‘p qatlamlı mazmuniy tuzilishi miflarni adabiyotning shakllanishidagi yuksak o‘rnini ta’minlaydi. Xususan, ertak janrining mifdan boshlanishini ko‘plab olimlar

e'tirof etishgan. Miflardagi ko'plab obrazlar keyinchalik ertakka o'tib o'zining ikkinchi umrini yashamoqda.

Mifik asosga ega bo'lgan obrazlari mavjud ertaklar:

—hayvonlar haqidagi ertaklarda biror hodisaning kelib chiqishi izohlovchi (“Echki bilan kadi”, “Qaldirg‘ochning dumi nega ayri”) xarakterda;

—sehrli fantastik ertaklarda (“Semurg”, “Bulbuligo‘yo”, “Uchar gilam”, “Oltin beshik”, “Qilichbotir”, “Ilon pari”);

—hayotiy maiyshiy ertaklarning qahramonlik (“Uch ogayni botirlar”, “Ziyodbotir”) tipida ko‘p uchraydi.

Hayvonlar haqidagi ertaklarning majoziy xarakterdagi va hayotiy-maishiy ertaklarning deyarli barcha turi – maishiy, satirik, humoristik ertaklarda esa mifik asoslarning majvudligi deyarli sezilmaydi. Chunki, ulardagi mavzu va g‘oya, shakl va mazmun xalq tomonidan qayta ishlanib jiddiy o‘zgarishga uchragan yoki haqiqatdan ham ayni maqsadda yaratilgan. Shu sababli ularda mifik asosga ega obraz, detal yoki boshqa biror belgilar bo‘lishi kam kuzatiladi.

O‘zbek xalq ertaklari ijtimoiy-iqtisod va madaniyat tarixi bir-biriga yaqin bo‘lgan turkiy xalqlar – ozarbayjon, uyg‘ur, turkman, qirg‘iz, tatar va boshqird hamda tojik xalqlari, qolaversa, jahon xalqlari ertaklari bilan ko‘p jihatdan tipologik o‘xshashliklarga egadir. Bu holat avvalo, mazkur ertaklarning bir manbadan tashkil topib shakllanganligidan kelib chiqsa, qolaversa uzoq yillar davomida yuz bergen madaniy aloqalarning natijasi hamdir. Masalan, rus xalq folkloridagi “Oltin baliq” ertagida mifik asosga ega baliq o‘zbek xalq ertagidagi shunga o‘xshash “Oltin baliq” ertagi bilan tipologik munosabatga kirishadi²¹. Chunki har ikkalasida ham o‘zbek va rus xalqlarining baliq totemiga nisbatan munosabati saqlanib qolgan. Farqi shundan iboratki, rus xalq ertagidagi mifik asosga “Oltin baliq” ertagida chol va kampir asosiy obraz bo‘lib, asosiy voqealar kampirning tiyiqsiz tilaklari atrofida rivojlansa, o‘zbek xalq ertaklarida esa kampir umuman qatnashmaydi. Balki, baliqchi chol va uning o‘g‘li oltin baliq tutib olishi,

²¹ Qarang: O‘zbek xalq ertaklari. III jildlik, I jild. –Toshkent. “O‘qituvchi”. 2007. 177-181 betlar.

bu haqdagi xabarni podshoga yetkazish uchun shaharga ketgan chol va podsho boshliq saroy ayonlarining kelishi, o‘g`il baliqqa rahm qilib uni dengiz bo‘yiga qo‘yib yuborisi ars etadi. Natijasida esa podsho yetmishdan oshgan vazirining gapi bilan baliqchi cholning o‘g`lini qayiqqa bog‘lab, ochiq dengizga qo‘yib yuboradi. Chol esa qirg‘oqda yig‘lagancha qolaveradi. O‘g`il qayiqda bir orolga borib qoladi va u yerda o‘ziga o‘xhash yosh yigitcha – oltin baliqcha bilan uchrashib xonning qizini davolagani va o‘z baxtini topgani haqida so‘z yuritiladi. Ruslarda baliq chiroyli malikaga aylanadi, o‘zbeklarda esa u yigit suratiga kiradi va baliqchining sodiq do‘sriga aylanadi, unga sehrli uzuk beib, shu orqali aloqaga kiradi. Ruslarda esa chol baliqni qirg‘oqdan turib chiqiradi. Lekin har ikkala ertak ham o‘zining ajoyib syujeti, milliy ruhi, tasvir vositalari, obrazlar tizimi bilan ajralib turadi.

Aytish mumkinki, o‘xhash syujet va epizodlar chizig‘i o‘ziga xos ajoyib motiv va obrazlar sistemasining yuzaga kelishi ularning qayta ishlanishi va turli xil hayotiy detallar bilan bog‘liq holda namoyon bo‘lishi o‘zbek xalqi hayotining o‘ziga xos turmush tarzi, etikasi va estetik qarashlarining sintezi sifatida vujudga kelgandir.

Mifik asosga ega, umuman olganda, esa o‘zbek xalq ertaklarining barcha turi ko‘rinishidagi o‘ziga hos tomonlari syujet asoslarida yotgan pahlavonlik va qahramonlik motivlari hamda satirik va yumoristik epizodlarning ko‘proq o‘rin olganligidan ko‘rinadi. Bu xildagi, o‘ziga xosliklar mazkur xalk tarixi, turmush tarzi va dunyoqarashi, mifik tushuncha va tasavvuri, eng muhimmi hazil-mutoyibaga mohirligi bilan bogliq holda vujudga kelgandir.

Hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli-fantastuk va hayotiy-maishiy ertaklar o‘zaro bir-biridan tarixiy yuzaga kelishi, ko‘lami: davri, ildeallari va mazmuni, o‘ziga xos konflikt yechimi, obrazlar tizimi, badiiy-tasviriy vositalari bilan ajralib turadi. Ba’zan mazkur ertaklarda mavjud bo‘lgan o‘ziga xos turkumlik chegaralari noaniq darajaga tushib qoladi. Bu xususiyat u yoki bu turkumga oid ertaklarning o‘zaro munosabatga kuchli ta’siri natijasida vujudga kelgandir. Binobarin, maishiy ertaklarga xos belginiig sehrli ertaklar syujetida paydo bo‘lishi, yoki aksincha holatning yuz bergishi, mazkur hodisalarining natijasidan kelib chiqadi. Natijada

ertaklar syujeti, shakl va mazmunida o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Lekin bu hodisa mifik asosga ega ertaklarning obrazlaridagi mifiklikka ta’sir ko‘rsatmaydi. Chunki, ertaklardagi mifik asos xalq dunyoqarashi, madaniyati tarixi bilan bog‘liq hodisa sifatida yashayveradi. Masalan, “Yoril tosh” ertagi bilan “Oltin beshik” ertagida voqealarda hayotiy maishiy hodisalar - o‘gaylik, majburlab turmushga berishlik, hasad kabilar hayotiy-maishiy ertaklardagi shi kabi mavzularga yaqin juda yaqin keladi. Biroq har ikkalasidagi asosiy yechim toshga e’tiqod qo‘yilishi natijasida hal bo‘lishi o‘zgarmasdir. Chunki – tog‘ va tosh o‘zbek xalq ertaklarida mifik asosga ega. Qachonlardir xalq unga e’tiqod qo‘ygan. Buning mahsuli sifatida zargarlik kasbi shakllangani ham ilmda o‘z isbotini topgan.

Hayvonlar haqidagi ertaklar ibridoiy jamiyat qatlamlarida yuzaga kelgan ilk dunyoqarash va dunyoni animistik, totemistik his etish haqidagi tushunchalar zamirida tashkil topgan. Hayvonlar haqidagi ertaklarning o‘zi ham undagi obrazlar turiga qarab hayvonlar va parrandalar haqidagi turlarga ajraladi.

Mazkur ertaklar o‘ziga hos obrazlar talqini hamda poetik tasvir vositalari bilan ajralib turadi. Ayniqsa, u yoki bu parranda va hayvonlar talqinida ikki xil hodisa, qush va hayvonlarga xos harakat va munosabat bilan odamlarga xos harakat va munosabatning qorishib kelishi ko‘zga tashlanadi. Bu narsa mazkur ertaklarniig qadimiyligidan kelib chiqadi.

Mazkur ertaklarning nisbatan qadimiysi sof qushlar va hayvonlar haqida, aniqrog‘i ularining belgi, xususiyatlari haqida hikoya qiladi. Masalan, “Qaldirg‘och va ilon” ertagida ilonning tili va qaldirg‘ochning dumi ayri ekanligi, arining g‘o‘ngillashi izohlanadi.

Hayvonlar va qushlar haqidagi ertaklardagi syujet, obraz va motivlar mazmuni ibridoiy tushunchalar, real hodisalardan darak beradi va axborot funksiyasi bilan ajralib turadi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, dastlab ular estetik kategoriya sifatida qabul qilinmagan, aksincha, turli ritual va ishontirish vositasi bo‘lgan, xolos. Ertak personajlari o‘z ma’nosida qo‘llangan va majoz deyarli bo‘lmagan. Mifologik e’tiqodlar yuzaga kelishi bilan qush va hayvonlarga munosabat o‘zgardi. Bu davrda mazkur tip ertak personajlarida insonga xos

harakat va munosabat talqini ko‘rina boshladi. Bu hodisa o‘sha zamonlarda yuz bergen tushuncha — u yoki bu qush va hayvon marhumlar ruhi, aniqrog‘i, shakli o‘zgargan odamlar deb qarash hamda totemistik, animistik e’tiqodlarning natijasi sifatida yuzaga keldi. Har bir qush yoki hayvon totemistik, animistik dunyoqarash bilan bog‘landi. Ot, buqa, qo‘y, ho‘roz, burgut, g‘oz, o‘rdak, laylak, bulbul singarilar bilan bir qatorda bo‘ri, tulki, ilon, ayiq, sher kabilar u yoki bu qabila totemi, yoki kulti sanalgan. Xullas, mifologik e’tiqod bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan qush va hayvonlarni poetik aks ettirish printsipi fantastik uydirmalarga asos bo‘lgan.

Mazkur tip ertaklarda, ayniqsa, ot, it, bo‘ri, ayiq, sher, ilon kabi ijobjiy talqindagi hayvonlar qatorida xumo, semurg‘, g‘oz, o‘rdak, oqqush, bulbul, laylak kabi qator qushlarning ham majvudligi alohida ma’no kasb etadi.

Sehrli ertaklar o‘zbek xalq ertaklari orasida alohida o‘rin tutadi. Sehrli ertaklarga xos syujet yaratuvchi epizod va motivlar, obrazlar tizimi va voqealar olami obyektiv hodisa, real predmetni hissiy qabul qilishining sintezi sifatida yuzaga kelgan. Ma’lumki, ibridoiy odam o‘zini tabiatdan ajratmagan, aksicha tabiat kuchlari va hodisalar bilan o‘zini ayni bir narsa deb hisoblagan. Jonsiz narsalar — tog‘ va toshlarga, shuningdek, quyosh, yer, suv, olov, gul, daraxt, qushlar va yulduzlarda jon bor, joni borlari esa odamdek gapiradi, odamning hayotiga ta’sir ko‘rsatadi deb qaragan va shu tushuncha bilan ularga ishonishgan. Demak, tabiat va ijtimoiy hayotni bilish, tushunishga urunishning ana shunday dastlabki namunalari turli xil dunyoqarash, mifik ishonch va e’tiqodlarni yuzaga keltirgan. Magik (sirli kuch) va magiya bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgan tobular (taqiqlar) shular jumlasidandir. Magiya va tobu bilan bog‘liq bo‘lgan narsa va hodisalar simvolik obrazlarda o‘z ifodasini topgan. Masalan, “qush pati” bunga misol bo‘la oladi. “Bulbuligo`yo” ertagida qushning bitta pati, kenja o‘g‘il va u orqali butun mamalakatning kelajagini yorqin bo‘lishini ifodalagan. Har bir qush ma’bud obrazida albatta uning totemistik, zoomorf va boshqa shakllarini ko‘rish uchun mifologik fantaziyaning rivojlanishini ko‘ra bilish kerak.

Fasl bo‘yicha xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, ertaklardagi mifik obrazlar qadimgi ajdodlarimizning olam hodisalari haqidagi ilk dunyoqarashi, ishonch-e’tiqodlari, totemizm, animizm, fetishizm kabilarning ildizlari sifatida yashab kelmoqda. Keyinchalik ular biroz o‘zgarishga uchragan. Ammo asl mohiyatini saqlab qolgan. Shu yerda mifning badiiy fantaziyadan farqi ko‘zga tashlanadi. Badiiy fantaziya metaforik bo‘lib, uni tushunish katta kuch va tayyorgarlik talab etmaydi. Mifik asosga ega obrazlarni anglash esa ishonch va qator marosimlarning mohiyatini anglashni talab etadi. Chunki mifologik dunyoqarash odamni tabiatdan ajralmas, stixiyli jamoa muhitini izohlaydi. Shuning uchun mifik asosga ega obrazlarda odam va mifik qush o‘zaro qarindosh yoki avlod-ajdod munosabatlariga ega bo‘ladi.

1.2. Qush obrazi va uning badiiy-mifik asoslari

Manbalarda badiiy san‘atlar turlarga ajratilar ekan, bu turlarni umumlashtiruvchi hijatlari bo‘lgan obrazlilik, ya‘ni, ularning bari badiiy obraz vositasida fikrlashiga to‘xtalib o‘tiladi. Ijodkor so‘z vositasida obraz yaratadi va shu bois ham so‘z san’ati deb ataladi. “San’atning obraz vositasida fikrlashi uning spetsifik, ya‘ni, tur sifatida belgilovchi xususiyatidir. San‘atkor badiiy obraz vositasida dunyoni anglaydi, o‘zi anglagan mohiyatni va o‘zining anglanayotgan narsaga hissiy munosabatini ifodalaydi. Shu ma‘noda obraz adabiyot va san‘atning fikrlash shakli, usuli sanaladi; obrazlar vositasida fikrlagani uchun ham adabiyot va san‘atga xos fikrlash tarzi "obrazli tafakkur" deb yuritiladi”²².

“Obraz” atamasi rus tilidan olingan bo‘lib, lug‘aviy ma’nosи va kelib chiqishiga ko‘ra, biror narsani chizmoq, tasvirlamoq ma’nolarini anglatadi. Masalan, kishining oynadagi aksiga nisbatan ham “obraz” deb aytildi. Ammo, so‘zning lug‘aviy ma’nosи bilan uning atamalik ma’nosи o‘rtasida farq bo‘ladi. Lug‘aviy ma’no bilan atamalik ma’no orasida tutash nuqtalar bo‘lsa-da, biz uni termin sifatidagi aniq ma’nosini nazarda tutamiz. Shunga ko‘ra, biz

²² Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. –Toshkent. Fan. 2007.-63 bet.

adabiyotshunoslar “obraz” deganda adabiyot va san‘atning tafakkur shakli bo‘lmish badiiy obrazni nazarda tutamiz. Badiiy asar o‘quvchi oldida avvalo obrazlar timsolida namoyon bo‘ladi. Aynan obrazlar badiiy asar mohiyatini ochib beradi. Aslida obraz fanning turli sohalarida ishlataladi: falsafada obraz tushunchasi ostida borliqning har qanday tasviri, ahgash va his qilish shakli; psixologiyada esa tasavvurdagi predmet tushunchasini; estetikada bo‘lsa, ma’lum bir belgilar orqali borliqni hissiy qabul qilsih tushuniladi. Mifik asosga ega bo‘lgan obrazlarda esa ana shu xususiyatlar bir vaqtda mavjud bo‘lishi mumkin. Aynan shu xususiyati bilan ertaklardagi mifik asosga ega qush obrazlari mifik asosga ega bo‘lman obrazlardan farq qiladi. Chunki, mifik asosga ega bo‘lman obraz asosan badiiy estetik vazifani bajarsa, mifik asosga ega obrazlar bir vaqtda qadimgi odamning e’tiqodiy tushunchasini, psixologiyasini, turmush tarzini, yashash joyini bildiradi.

Avvalo shuni aytish kerakki, eng qadimgi ertaklarda, insoniyat ongli hayotining ilk bosqichida Tiamat, Opsu, Ulgen, Erlikxon kabi qush qiyofasidagi yoki uchish xususiyati majvud obrazlar ko‘plab uchraydi. Aynan ilk odamning xudo bilan suvlik uzra uchub yurishi, Ulgen onaning qush qiyofasiga kira olishi kabilalar fikrimiz isboti bo‘la oladi. Bunday mifik tasavvurlar keyinchalik ertakka ko‘chgan. Masalan, “Ur to‘qmoq”²³ ertagidagi Laylak obrazi orqali ajdodlarimizning totemistik dunyoqarashini namyon bo‘lishini kuzatishimiz mumkin. Ertakda qushlarga tuzoq qo‘ygan cholning to‘riga katta laylak ilinib qoladi.

Shu o‘rinda haqli savol tug‘iladi. Nima uchun aynan laylak? Boshqa qush, masalan, o‘rdak, g‘oz, qaldirg‘och, musicha kabilardan biri tuzoqqa tushmadi. Bu yerda ertakning asosiy mohiyatini anglash uchun laylak va uning mifologik genezisini izohlash kerak. Laylak o‘zbek mifologiyasida tabiat, joy, iqlim bilan bog‘liq, o‘ziga xos o‘ringa ega mifik obrazdir. Chunki qadimgi odam yerga ishlov berishni endi-endi o‘rganayotgan yoki ko‘chmanchilik hayotida dehqonchilik va chorvachilikni aralashtirib olib borayotgan paytda Laylakka qarab joy tanlagan.

²³ O‘zbek xalq ertaklari. III jildlik, I jild. –Toshkent. “O‘qituvchi”. 2007. 16-19 betlar.

Sababi Laylak atrofi ochiq, keng maydonning eng qulay joyiga uya quradi. Bu unga dala sichqoni, ko‘rsichqon, yumronqoziq, ilon kabi yer osti va ustida barobar yashay oladigan hayvonlarni tezda tutish imkonini beradi. Dala sichqoni, ko‘rsichqon, yumronqoziqlar kabi hayvonlar donli ekini bor, yeri yumshoq, dehqonchilik qilsa bo‘ladigan va shuning bilan birga maysalar orasida, chorva uchun qulay joylarga uya quradilar. Ilon suv havzalariga yaqinroq joyda bo‘ladi. Laylak buni biladi va o‘sha joylarda yashaydi.

Laylak nisbatan katta va kuzatishga asos bo‘lgani, nisbatan baland uchgani esa odamga qo‘l keladi. Laylkka qarab unumli yer, sersuv va o‘tloq joyni topish oson bo‘lgan. Aynan shu xususiyati bilan laylak odamda hurmat uyg‘otgan va keyinchalik unga totem sifatida qarala boshlangan. “Ur to‘qmoq” ertagidagi ertak sehrli kuchga ega buyumlari bor, cheksiz qo‘y va yilqilari bor, Laylak odamlar tilida gapira oladi va voqealarni qanday bo‘lishini oldindan biladi. Lekin odam (chol)ning tuzog‘iga ilinadi. Bu yerda mazkur obraz orqali ajdodlarimizning turmush tarzi, dunyoqarashi va laylakka nisbatan kultlik munosabati ochib berilgan. Lekin birinchi o‘rinda laylak obrazi badiiy g‘oya – farovon hayot kechirish g‘oyasini ochishga xizmat qilmoqda.

Bundan tashqari laylak obrazining estetik vazifasini ham borligini unutmaslik kerak. Laylak odamning xayolida, orzusidagi, fantaziyasidagi olamni yaratish va ana shunday hayotni o‘ylab, undan bahra olish vositasidir. Uning g‘aritabiyy kuchga egaligi (gapisishi), boyliklari ko‘pligi (qo‘y, otlari ko‘pligi) cholda havas uyg‘otadi, laylakka tezroq uchrashish va niyatini amalga oshirishga intilishini yanada kuchaytiradi. Bu orqali obraz cholning ko‘nglidagi turli salbiy kechinmalar – och qolish, uzoq yo‘ldan qo‘rqish kabilardan tozalaydi.

Aslida qush obrazi va uning o‘zbek folklorida paydo bo‘lishi Markaziy Osiyoda yashagan qadim odamlarning odam va olam haqidagi ilk tushunchalariga borib taqaladi. Qadim ajdodlarimiz kishining jonini qafasdagи qush misolida tasavvur qilishgan va kishini vafot etsa, “joni uchdi” deb etirof etishgan. Keyinchalik esa “uchmoq” “ujmoh” tushunchasiga o‘zgarib ilk islom davrigacha odamning jon qushi uchub boradigan balandlik, yuqori olam, jannat kabi

ma'nolarda ishlataligani. Shuning uchun bo'lsa kerakki, o'zbek xalq ertaklarida ham qush obraziga alohida diqqat qilingan. Qadimgi ertak syujetlaridan ma'lum bo'ladiki, qush qadimgi turkiylarda mushkul paytlarda xaloskor vazifasini bajargan: "Odam jangga otlandi. Yo'lda uning oti kuchdan qoldi. Odam oqqush bilan uchrashdi. Oqqush uni o'zining qanotlariga o'tqazib yo'lga tushdi. U odamni ota-onalari oldiga yetkazdi. Ota-onalari xursand bo'lishdi"²⁴. Keyingi turkiy ertaklarda oqqush ertagi forsiy obraz – Semurg‘ bilan o'rin almashadi. Lekin uning turkiy odamlar hayotidagi mohiyati, ya'ni yuqorida keltirilgan eng qadimgi ertak syujetida otdan keyingi o'rinda odmning eng yaqin yordamchisi ekanligi haqidagi qarashlar o'zgarmadi. Chunki, qadimgi zamonlarda diniy marosim vaqtida qushlar patidan foydalanib to'qilgan kiyim kiyish yoki turli ov marosimlari oldidan qush patidan foydalanish odatlari borligi manbalardan ma'lum. Chunki, filologiya fanlari doktori Jabbor Eshonqulovning qayd etishicha, qush bilan bog'liq obrazlar animistik qarashlar, «jon» va «ruh»ning abadiyligiga ishonchdan yuzaga kelgan. Ular bizga qaraganda yu karra shoirroq bo'lishgan va ko'p narzalarni ramzlar tili bilan aytishgan. Bugungi til bilan aytganda minglab yillar oldin ularning fikr yuritishi "poetik mushohada" tarzida edi: ular hayotlari va tabiatdagi har bir narsani tasavvur qilgan tushunchalarining ramzi sifatida qabul qilganlar. U paytlar osmon, suv, ko'kat, quyosh, oy yorug'lik va zulmat tangrilari bor edi. Hayvonlar ham muqaddas sanalardi. Osmonda ezgulik tangrilari, yer ostida esa yovuzlik tangrilari yashaydi. Yer yuzida esa bu ikkisining kurashi boradi deb qaralardi²⁵. Demak, qush ezgulik ramzi sifatida qadimgi odam dunyoqarashida bor bo'lgan va u osmonda uchib yurgani uchun ezgilik tangrisining vakili yoki uning o'zi sifatiada qabul qilingan. Shu ma'noda olib qaralsa, yuqoridagi ertakda Oqqush timsolida odamga Osmon tangirisining o'zi madad bergen. Bu yerda qush obrazi qadimgi odamning totemisrik qarashlari zamiridan o'sib chiqqanini bilamiz. Chunki, yirik qushlar turkiy mifologiyada alohida ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, odam

²⁴ <http://feb-web.ru/feb/ivl/vl2/vl2-1962.htm> Стеблева И.В. Древняя тюркоязычная литература. 200 стр.

²⁵ Эшонқулов Ж. Ўзбек фолклорида туш ва унинг бадиий талқини. –Тошкент. Фан. 2011. 18-19 бетлар.

ovchilikka o‘rgangandan keyin g‘oz, laylak, burgut, o‘rdak, oqqush, lochin, shunqor kabi yirik qushlarga e’tiqod qilish kuchaygan. Xususan, islomgacha bo‘lgan o‘zbek mifologiyasida “Olamning yaratilishi” haqidagi mifda qadimda Tangri va Odam g‘oz shakliga kirib suv uzra uchib yurishardi degan jumla keltirilgan. Bundan chiqib, qush o‘zbek ertaklarida aynan miflardan o‘tgan va g‘oz ilohiy surat shakli sifatida talqin etiladi. Keyinchalik esa ijtimoiylashgan. Bu esa o‘z navbatida ularning u yoki bu xususiyatlarini kuylash orqali ham amalga oshganligini bildiradi. Natijada xalq og‘zaki ijodida, xususan ertakda mifik asosga ega qushlar obrazi yuzaga kelgan bo‘lishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan oqqush obrazi ham aynan ana shunday ishonchlardan birining mahsuli. Chunki, qadim zamonlarda Oqqush Markaziy Osiyoning Tyanshan, Oltoy, Pomir tog‘laridagi ko‘llarda, tog‘ oldi suv havzalarida keng tarqalgan. Ulardan chiroyi, o‘zi yashagan hududga sadoqati, jamoa bo‘lib yashahi bilan odamlarga oilaparvarlikni o‘rgatgan.

Shuningdek, qushning mifiklik xususiyati bilan bog‘lik poetik mushohada shakli xalq ertaklarida quyidagi tarzda ifodalangan: “qushday uchqur ot”, “qanotli ot”, “sehrli qush”, “qushday yengil”, “qushga aylanib oldi”, “davlat qushi”, “bolam – qushim” kabi.

Folklorshunos olim Sh.Turdimov esa qarg‘a, g‘oz, o‘rdak, turna, qaldirg‘och qushlarini mifik asosga ega xabarchi ramzlardir deya e’tirof etadi. Masalan, “Alpomish” dostoni qahramoni Barchinning barchinning tushiga kirgan burgut va qarcgig‘ay qushlari Alpomish holidan xabar beradilar.

Lekin bu yerda gap ertakdagagi qushlat haqidagi edi, “Alpomish” dostoni qachondir etak shaklida ham aytilgani va hozir ham Boshqird va ba’zi Oltoy xalqlarida Alpomish ertagi borligini e’tiborga olsak, fikrimiz to‘g‘riliqi o‘z isbotini topadi.

Umuman olganda, obraz haqidagi nazariy ma’lumotlar mifik davrga, aniqrog‘i mimesis nazariyasiga borib taqaladi. Qadim odamning go‘zallikning haqiqiy qonuniyatlaridan voqif bo‘lmaslik bu xalqlar mifologik tasavvurlari, badiiy asarlar mazmunining botinan nomuayyan yoki yoqimsiz, o‘z-o‘zidan

mutloq ma’no ifodalamasligiga sabab bo‘lgan. Ammo zamonaviy doirada tushuniladigan va qo‘llaniladigan ma’nosiga yaqin ta’rif nemis klassik estetikasida berilgan. Gegel obraz timsolida g‘oyani hissiy qabul qilish vositasini ko‘rgan. Voqelikni badiiy anglashni ilmiy o‘rganish sof nazariyadan farq qiladi. Ya’ni, ilmiy doirada aniq pretmet, obraz shakliga kirgan fikr, tushuncha va kechinma tadqiq etiladi. Gegel fikriga ko‘ra, san’at ruhiyatni namoyon qiladi va qalbni o‘z ichiga olgan xohlagan obrazga kiradi²⁶. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, xalq ertaklaridagi mifik asosga ega obrazlarni yaratishda o‘sha davrdagi xalq ruhi, tushunchasi, dunyoni badiiy-estetik anglashini ko‘rish mumkin. Bu esa o‘z navbatida mifik obraz yaratishning bir necha tamoyillarini yuzaga chiqaradi. Yuqorida mifik asosga ega obrazning xalq turmush tarzi va tushunchasi, mashg‘uloti bilan bog‘liq asosda yuzaga kelgan Laylak obrazini ko‘rgan edik. Bundan tashqari, qadimgi odamlarning ajdodlaridan qolgan tushunchalar asosida ham mifik asosdagi qushlar obrazini yartilganiga guvoh bo‘lish mumkin. Ular ilmiy manbalar arxaik tipdagi obrazlar deb ham yuritiladi. Masalan, Chingizzon avlodlari bilan bog‘liq ertakda Alanquvaning ajdodlari yonib kulga aylangan qushdan panoh topishar ekan. Shu yerda Qaqnus nomli qushga ishora bor. Lekin keyinchalik ular keng tarqalmagan.

Laylak qushining mifologik asosi yordamida ezgulikning munosib taqdirlanishi, yovuzlikning esa jazolanishini badiiy tasvirini biz “Oltin tarvuz” ertagida ham ko‘rshimiz mumkin²⁷. Unda bir tanobgina yeriga dehqonchilik qilib, halol mehnati evaziga kun ko‘radigan dehqonning osmondan yiqilib tushgan yarador laylakni topgani bilan voqealar boshlanadi. Laylakning qanoti singan, uchishga majoli yo‘q edi. Dehqon darrov uni uyiga olib borib, singan qanotiga taxtakach qo‘yib bog‘laydi. Tez orada laylak tuzalib, uchib ketibdi. Oradan ma’lum vaqt o‘tgach, yerga urug‘ qadab yurgan dehqon ustidan pastlab uchgan laylak unga uch dona tarvuz urug‘ini tashlab o‘tibdi. Bir necha kundan keyin

²⁶ <http://www.gumer.ru>. Гегель. Эстетика или суть художественное творчество.

²⁷ O‘zbek xalq ertaklari. III jildlik, I jild. –Toshkent. “O‘qituvchi”. 2007. 92-93 betlar

tarvuz unib chiqbdi. Dehqon hosilga ishlov beribdi, tagini yumshatibdi, sug‘oribdi, hosil pishib yetilgach esa uchta katta tarvuzni uzib olibdi.

Dehqon qarindoshlari va qo‘ni-qo‘shnilarini mehmon qilmoqchi bo‘lib, ularni ham uyiga taklif etibdi. Hamma yig‘ilgach, birinchi tarvuzga pichoq ursa pichoq o‘tmasmish, uni qo‘yib ikkinchiga pichoq solsalar, unga ham pichoq o‘tmabdi. Uchinchisi ham shunday bo‘libdi. Tarvuzdan birini yerga urib yorib qarashsalar, uning ichi to‘la tilla emish. Qolgan ikkitasini ham yorib qarashsa, ularninmg ichi ham tilla emish. Kambag‘al sevinib ketib mehmonlarga tillani sovg‘a qilibdi. Ular ham xursand bo‘lib uylariga tarqalishibdi. Dehqon esa ertasi kuni barcha tarvuzlarni yig‘ib olibdi. Shunday qilib kambag‘al dehqon juda boyib ketibdi.

Uning bir boy dehqon qo‘shnisi bor ekan. U haligi kambag‘aldan qanday boyiganini so‘rab bilibdi. Shundan so‘ng boy dehqon ham soyning bo‘yiga, yerining chetiga borib turibdi. Bir vatq nariroqda bir laylakni ko‘rib qolibdi. U sekin borib, poylab turib laylakning oyog‘iga tayoq bilan uribdi. Laylakning oyog‘i sinib ucholmay qolibdi. Boy darhol uni tutib, uyiga olib kelib, davolay boshlabdi. Vaqt o‘tib laylak tuzalib uchib ketibdi. Kunlardan bir kuni boy dehqon ekin ekayotsa, uning tepasiga tanish laylak kelib ikki dona tarvuz urug‘ini tashlab ketibdi. Urug‘I ko‘karib chiqib tarvuz solibdi. Vaqt-soati kelib, tarvuzlar pishibdi. Tarvuz pishishi bilan boy hamma qarindosh-urug‘ini mehmonga chaqiribdi. Tarvuzga pichoq urgan zamoni undan katta-katta qovoq arilar uchib chiqib o‘tirganlarni chaqa boshlabdi. Og‘riqqa chidolmay boy o‘zini soyga tashlab cho‘kib o‘libdi. Oxir-oqibat kambag‘al halolligi bilan murod maqsadiga yetibdi. Boy esa qilmishiga yarasha javob olibdi.

Mazkur ertakda, laylak tarvuz vositasida ezgi niyatli odamni mukofotlaydi, yomon niyatli kishini esa jazolaydi. “Ur to‘qmoq” ertagida ham laylak yaxshilikni taqdirlaydi, yomon niyatli odamni jazolaydi. Har ikkalasida ham laylak obrazi mifik zamindan o‘sib chiqqanini kuzatish mumkin. Lekin birida keksa kishilarning narsalarini almashtirib qo‘yib, ularga zulm qilgan odamni jazolaydi. Ikkinchisida

esa hasad, boylikka hirs qo‘yishning salbiy oqibati bayon qilingan. Lekin asosiy badiiy g‘oya ezgulik laylak obrazi orqali ochib berilgan.

Har ikkala ertakda ham laylak to‘g‘ridan to‘g‘ri yordam qilsa ham bo‘lardi, ammo turli vosita – ochil dasturxon, ur to‘qmoq, tarvuz urug‘i orqali voqelikning badiiy ifodasini bergen.

Voqelikni badiiy idrok etishda mifik obrazlar yaratishning uchinchi tamoyili, aslida mifik asosga ega bo‘lgan lekin keyinchalik ana shu asosini yo‘qotgan ertak obrazlarini keltirish mumkin. Masalan, “Burgutlar”²⁸ nomli ertakda burgutlar obrazi aslida apxaik miflarda ovchilik bilan kun ko‘rib g‘orda yashovchi qabilalarning totemi sanalgan. Lekin ijtimoiy taraqqiyot davomida odamlar ovchilikdan keyin chorvachilik so‘ngra dehqonchilikni o‘rganishgach burgutning mifik asosi kamaya boshlagan va mazkur ertakda boshqa hayvonlar bilan birga insonga xizmat qiladi. Ya’ni bir tog‘da bir, Shahzoda, bir ayiq, bir tulki, bir burgut yashar ekanlar. Burgut butun dunyodagi burgutlarning podshosi ekan, ayiq ham, tulki ham o‘z qavmining podshosi ekan. Ana shu tulki bir kuni burgut bilan aylangani chiqib bir shaharga borib qolishibdi. Bu shahar podshosining go‘zallikda tengi yo‘q qizi bor ekan. Tulki va burgut uni ko‘rib kelib Shazodaga qizning ta’rifini aytgan ekan u g‘oyibona oshiq bo‘lib qolibdi. Qizning vasliga yetolmay ko‘p vaqt hafa bo‘lib yuribdi. Shunda burgut, ayiq va tulki undan buning sababini so‘rabdilar. Shahzoda: “menga o‘sha shohning qizni olib bersangizlar, shunda mening qalbim chog‘ bo‘ladi,” – debdi. Shunda, burgut: “Ey Shahzodam, sira tashvish chekmang, biz tulki bilan bu ishni bajaramiz”, deya javob beribdi. Burgut va tulki shaharga kelishibdi. Ular qizni o‘g‘irlash rejasini tuzishibdi. Burgut saroy tomiga yashirinib poylay boshlabdi. Tulki shoh saroyiga yashirncha kirib olganini ko‘rgan qiz uni quvlashga tushibdi, tulki uni aldab hovliga olib ciqibdi. Shunda burgut uni osmonga qo‘tarib uchib olib qochibdi va g‘orga, yigitning oldiga olib kelibdi. Ayiq, burgut va tulki ularni hikohlاب qo‘yishibdi. Shahzoda va qiz baxtli hayot kechira boshlabdilar.

²⁸ O‘zbek xalq ertaklari. III jiddlik, I jild. –Toshkent. “O‘qituvchi”. 2007. 87-88 betlar.

Shahzoda, burgut va tulki har kuni g‘orda qizni yolg‘iz qoldirib, unga ayiqni poyloqchi qilib o‘rmonga ov qilgani ketishar ekan. Oradan biroz vaqt o‘tgach qizning otasi qidira boshlabdi. Har tomonga chopar yuborib qizini qidiribdi. lekin topa olmabdi. Shunda bir jodugar kampir shohning oldiga kelib, agar qizingni topib bersam nima berasan, deb so‘rabdi. –Tilagan murodingga yetkazaman, debdi shoh. Jodugar kampir shohdan bir uchar ot olib Sahzoda yashaydigan o‘rmon-toqqa kelibdi. O‘zini bechora musofir qilib ko‘rsatib, qizning ishonchiga kiribdi. Yigit ham uning yoshi katta ekanligini ko‘rib, xotinimga sherik bo‘ladi deb o‘ylab, kampirga bospana beribdi. Lekin kampir payt poylab yaqin odamlarini ayttirib qizni o‘g‘irlab ketibdi. Bundan qattiq hafa bo‘lgan yigit burgut yordamida qizni g‘orga qaytaribdi. Bundan shohning jahli chiqibdi va katta qo‘singa kampirni yo‘lboshlovchi qilib g‘orga yurish boshlabdi. Yigitga qarata, hoy nega mening qizimni o‘g‘irlading, kel endi urishamiz, askarlaringni chaqir deya dahshat solibdi. Shazoda ilojsizlikdan boshini egib qolibdi. Shunda ayiq bir o‘kirgan ekan o‘rmondagi hamma ayiqlar to‘planibdi. Tulki bir uvLAGAN ekan jamiki tulkilar jam bo‘lishibdi. Burgut esa bir qichqirgan ekan ko‘kda sanoqsiz burgutlar og‘izlarida katta-katta tosh ko‘targancha shoh odamlari ustiga to‘planibdi. Buni ko‘rgan shoh ilojsizlikdan sulh yo‘lini tanlabdi. Shahzodani o‘z yurtiga kuyov qilib olib ketibdi.

Mazkur ertak aslida katta mifik asarning ilk patriarxat davridagi jiddiy qayta ishlangan varianti sanaladi. Unda hali odam va hayvonlar birga yashagan mifik davr bilan, odamlarning alohida shahar davlat qurib yashashi davri elementlari uchraydi. Bu esa ertakning badiiy-mifik asosi juda uzoq davrni o‘z ichiga olishini ko‘rsatadi. Cunki, unda g‘orda yashagan odam o‘zini balo-qazolardan asrovchi deb bilgan burgut, tulki, ayiqlarning xizmatidan foydalanishi tasvirlangan. Bu yerda asosiy, hal qiluvchi yumushni burgut bajarishi, ya’ni yigitga qizni olib kelishni va’da qilib, olib kelgan va dushmanga qarshi kurashda hal qiluvchi kuch sifatida kelishi unda mifiklik asoslari borligini ko‘rsatadi. Lekin ijtimoiy hayotning keyingi davrida undagi mifiklik bir muncha kamaygan. Shunday bo‘lsa-da mifik asos saqlanib qolgan. Demak, mifik asosga ega ertaklarning badiiy-mifik asosi vatq o‘tishi bilan nisbatan o‘z o‘rnini real voqealarga bo‘shatib beradi.

Aslida mifik asosdagi qush obrazi jahon xalqlari folklorida mangulik, ruh, qalb, ilohiy irodaning nozil bo‘lishi, osmonning paydo bo‘lishi, tangrilarga murojaat qilish imkoniyati, odamdagi yuqori darajadagi ruhiy irodaning yuzaga chiqishi, mulohaza, tasavvur kabi ramziy ma’nolarda uchraydi.

Katta qushlar aksariyat hollarda osmon ma’budlari: momoqaldiroq, shamol, to‘fon, dovul, chaqmoq kabilar timsolida keladi. Masalan, yuqorida biz tadqiq etgan “Burgutlar” ertagida burgutlarni yovuzlikka qarshi kurashuvchi va dushmanlarga dahshat soluvchi qush timsolida kelganini ko‘rishimiz mumkin. Mifik asosdagi qush obrazi dualistik dunyoqarash, ya’ni ezgulik va yovuzlik, nur va zulmat, paydo bo‘lish va yo‘qotilish kabilarni ham ifodalaydi. Buning uchun ertaklarda albatta daraxt yoki tog‘ tasvirlanadi. Bu esa mifik asosdagi qushlarning tayanch nuqtasi, asosiy ramziga qo‘srimcha tasavvur sifatida keladi. Chunki, qushni daraxtsiz tasvirlash obrazning muvaffaqiyatsizlikka uchrashiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuning uchun qush bor joyda daraxt, o‘rmon, tog‘ albatta tasvirlanadi. Bu esa qushlarning hayot manbaining o‘zi emas balki bir qismi ekanligini anglatadi. Buning ustiga qushlar ertak qahramonlariga maslahatchi, yo‘l boshlovchi, baxtga olib boruvchi, mohiyatni anglashda yordam beruvchi, samimiylilik, pokizalik, hayotning boshlanishi, oylaviy totuvklik timsoli kabi vazifalarda keladi.

Lekin ba’zi ertaklarda qushlar baxt va boylik olib keluvchi timsolida ham gavdalananadi.

Bunga misol qilib «Uchar gilam» ertagidagi tuyaqush obrazini olish mumkin²⁹. Aslida bu ertak hajman katta va unda uchar Xizr, ko‘prikka aylangan baliq kabi mifologik obrazlar yetakchi o‘rinda turadi. Biroq, yigitni behush qilib dengizga oqizishganda u qimmatbaho toshlar ko‘p bo‘lgan orolga tushib qoladi va meshga ko‘plab qimmatbaho toshlarni solganda allaqayerdandir tuyaqush uchib keladi-da, qopni ko‘tarib ketadi, keyinchalik ma’lum bo‘lishicha qopni dengizning narigi tomonida turgan odamga olib borgan. Aslida tuyaqush uchmaydi, buning uctiga o‘zbek xalq og‘zaki ijodida tuyaqush obrazi nisbatan kamdir. Chunki, turkiy

²⁹ Yuqoridagi manba. 330-331-betlar.

xalqlar madaniyati, tabiatida bunday ulkan qush nisbatan keyingi asrlarda paydo bo‘lgan. Bu yerda tuyaqushning o‘rni “Avesto”dagi Varag‘n qushi bilan bog‘liq bo‘lsa kerak. Agar shunday bo‘lsa, u keyinchalik Semurg‘ nomini olgan qush bilan kelib chiqishi tomonidan yaqin bo‘ladi. Lekin tuyaqush asosan qishi iliq keladigan o‘lkalarda bo‘lishi, mazkur ertakda ham dengizning ortidagi orolda uchrashi ham milliy koloritga uchalik mos kelmaydi.

O‘zbek xalq ertaklari orasida kaptar, musicha, qarg‘a, kaklik, bulbul kabi kichik qushlarning ham mifik asosga ega obrazlari nisbatan kamroq bo‘lsa-da uchraydi. Shuningdek, ular ko‘proq kelajakdan xabar beruvchi, qahramonlarni oldinda nimalar kutayoganidan ogohlantiruvchi, muammolarga qanday qilsa yechim topilishidan darak berguvchi kabi vazifalarni bajaradi. Masalan, “Ovchi, Ko‘kcha va dono” ertagida qarg‘a xabarchi, kaptar esa dono qush sifatida tasvirlanadi. Lekin ular o‘zlarining asl mifik xususiyatini deyarli yo‘qotgan³⁰.

Bob bo‘yicha xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ertaklarda ko‘plab qushlar mifik asosga ega. Ular sirasiga laylak, burgut, g‘oz, burgut, o‘rdak, oqqush, lochin, shunqor, qaldirg‘och, musicha kabi qushlarni kiritish mumkin. Lekin xalq og`zaki ijodida mifik asosga ega qush obrazlarini yaratish ikki xil tamoyilga asoslangan:

1. To‘g‘ridan to‘g‘ri qush obrazining mifologik funksiyasining saqlanishi.
2. Qushning mifologik funksiyasi biror predmet, masalan, qush pati, maishiy buyumlar-ochil dasturxon, xumcha kabilar orqali tasvirlanadi.

Umuman olganda, barcha qush obrazlari ostida qadimgi ajdodlarimizning olam va uning hodisalar, tiriklik va yashash tartibotiga oid ilk tasavvur va tushunchalari o‘z ifodasini topgan. Bizgacha yetib kelgan mifik parchalarda qush yaratuvchi, himoya qiluvchi, u yoki bu qabila-urug‘ning totemi sifatida tilgan olingan bo‘lsa, keyinchalik poetik ko‘chish sodir bo‘lib badiiy obrazga aylangan. Lekin o‘zining mifik xususiyatini ham nisbiy darajada saqlab qolgan. Xullas, ertak yaratuvchi motiv, epizod va personajlar mif va mifologik dunyoqarashdan o‘sib chiqqan va keyinchalik ijtimoiylik kasb etgan.

³⁰ Yuqorida manba. 12-15 betlar.

IKKINCHI BOB.

QUSHLAR OBRAZINING BADIY-MIFIK FUNKSIYASI

2.1. Semurg‘ qush obrazi va uning genezisi

Ertak xalq og‘zaki poetik ijodining epik turiga mansub janrdir. Paydo bo‘lish nuqtai nazaridan qaraganda, tarixgacha bo‘lgan davrlarda vujudga kelgan butun dunyo xalqlarida mavjuddir. Demak, unda umumbashariy mifologik dunyoqarash o‘zining badiiy ifodasini topgan.

Ertak hikoya qilishga mo‘ljallangan janr. Mana shu jihatdan qaraganda, epik janr hisoblanadi. Demak, unda ma’lum bir voqeani hikoya qilish muayyan syujet asosida kechadi.

Ertak xalq og‘zaki ijodining katta epik janri bo‘lganligi tufayli unda, syujet bir chiziqli bo‘lishi bilan birga ko‘p chiziqli bo‘lishi ham mumkin. Syujet chizig‘ida birdan ortiq ezgulik yo‘lida kurashuvchi qahramonlar ishtirok etadi. Shuningdek, yovuzlik kuchlarini ifodalovchi obrazlar ham birdan ortiq bo‘ladi va shu yo‘sinqobozlar tizimi vujudga keladi.

Ertaklardagi mifik asosga ega qushlar ham asosan ertaklardagi ana dualistik qarash mahsuli sanaladi.

Bular orasida qush, xususan Semurg‘qushining alohida o‘rnii bor. Chunki, qadim zamonlardan bu qush o‘zbek xalq ertagida xalqning badiiy estetik ideali,adolat va haqiqat uchun kurash ramzi sifatida keladi. Semurg‘ ishtirokida talay ertaklar mavjud. Biz ikkinchi bobning birinchi faslida ana shu qush genezisi, turkiy mifologiyada tutgan o‘rnii va ertaklardagi ahamiyati haqida so‘z yuritishga harakat qilamiz.

Semurg‘ – turkiy xalqlar va fors mifologiyasida uchraydigan va keyinchalik yozma adabiyotga ham ko‘chgan mifik obrazdir. Mazkur qush ertaklarda ham ijobiy obraz sanalib, ulkan qanotlarga ega bo‘lgan, odatda ertak qahramoniga yordam beradigan, qahramonni bir joydan ikinchi joyga tezda, ya’ni ko‘z ochib yumguncha yetkazadigan obrazdir. Odatda, bu sehrli qushning makoni Qof tog‘i bo‘lib, u tog‘ qushidir. Lekin ba’zan u dunyo chetida yashaydi va olamni tutib turadi, degan

qarashlar ham mavjud. Uni har kim ham ko‘rolmaydi. Uni ko‘rgan odamning ushalmas orzulari ushaladi. Shu yerda u qadimgi turkiy qush Ulgen, Xumo bilan genetik aloqadorligini namoyon qiladi. Bu esa fors mifologiyasida Semurg‘ obrazi turkiy tushuncha va tasavvur natijasida shakllanganini isbotlaydi. Islom dini kirib kelgach esa bu qush tasavvufiy mohiyat tusini oldi. Masalan, mashhur fors shoiri Fariddidin Attorning “Mantiq-ut-tayr” asarida haqiqiy ilm ifodasi, yaratuvchanlik va yaratish ramzi sifatida keladi. Hazrat Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” dostonida Semurg‘ obrazi badiiy-estetik ideal, birlik va ozodlik, olam mohiyatini birgalikdagi mehnatda anglanishini ifodalaydi. Shuningdek, dunyodagi qiyinchiliklardan birgalikda najot topish g‘oyasini bildiradi va bu bugungi jahon iiqtisodiy, ma’naviy inqirozining yechimiga javob tariqasida yangraydi.

Dostonda Semurg‘ Xitoy shahri ustidan uchun o‘tayotganda eng go‘zal patidan birini tushirib yuboradi va Xitoy shahrining barcha aholisi nurga cho‘madi hamda shu kundan boshlab, xitoyliklar rassomlik bilan shug‘ullana boshlashadi. Ulat orasidan eng mashhuri Moniy bo‘ldi. Moniy esa yetuk rassom va moniylik dinining asoschisi sifatifa milodning boshlarida yashagan tarixiy shaxsdir. Shu tariqa Semurg‘ obrazi yunon mifologiyasidagi odamlarga olov bilan san’atni o‘rgatgan Prometeyga ham yaqinlashadi.

Biroq, “Semurg”³¹ ertagida mazkur qushning vazifasi bir muncha boshqacharoq tarzda keltiriladi. Ertakda qush badiiy-ijtimoiylikka yaqin, lekin mifik vazifasini saqlagan holda tasvirlanadi. Buni Semurg‘ning yer osti olamidagi baland daraxtda yashashi, ajdarhodan qo‘rqishi tasvirlanadi.

Bir qari ovchining uch o‘g‘li bo‘lgan ekan. Ovchi o‘z bolalarini ovchilik hunariga o‘rgatibdi. Kunlardan birida uch o‘g‘il ovga chiqishibdi. O‘rmonzorda ov qilib charchashibdi. Kechga yaqin kattasi ovqat pishirishga urinibdi. O‘rtanchasi esa kichigi bilan dam olishga yotib, uxbab qolishibdi. Katta akasi ham ovqati pishay deb qolganda, uxbab qolibdi. Yarim kechasi esa o‘rmondan yalmog‘iz kampir kelib, ovqatni yeb-ichib, qozonni to‘ntarib ketibdi. Ertalab turib qarashsa

³¹ Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Зумрад ва Қиммат. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988. 79-83 betlar

ovqat yo‘q, qozon to‘ntarilgan. Katta aka hayron emish. Ertasi kuni o‘rtancha o‘g‘il ovqat pishirishga kirishibdi. Lekin unda ham shu ahvol sodir bo‘libdi. Uchinchi kuni kenja ovqat qilishga kirishibdi. Yarim kechasi ovqat qilayotib mudroq bosib, uyqusi kelib qolgan ekan, jimjilog‘ini qonatib tuz sepibdi. Shu tariqa uyqusini qochirib turganda, yalmog‘iz kampir kelibdi. Kejna o‘zini panaga olibdi va uni kuzata boshlabdi. Yalmog‘iz qozondagi ovqatni yeya boshlabdi. Kenja yalmog‘izning boshiga shartta urib boshini kesib tashlabdi. Qarasa, tanasi qolib, boshi bir tomonga qarab dumalab qocha boshlabdi. Uning ortidan quvib borsa yalmog‘izning boshi bir g‘orga kirib ketibdi. Kenja o‘sha joyni belgilab, yalmog‘iz tanasini yerga ko‘mibdi va akalarining oldiga qaytibdi. Ertalab akalari uyqudan turgach ularga bo‘lgan voqeani aytib beribdi. Uch og‘aynilar ovqatni yeb, g‘or og‘ziga kelishibdi.

Yalmog‘iz kampirning boshi g‘orga kirib ketishida ham mazkur obrazning xaos (tartibsizlik) bilan bog‘langaniga ishora bor. “Mifologiya lug‘ati”da xaosga “dunyoning yaratilishiga qadar mavjud bo‘lgan jazirama va zulmat, cheksizlik va bo‘shliqdan iborat borliq”,³² deb ta’rif beriladi. Qadimgi manbalarda esa xaosga xos xususiyatlarda yer osti dunyosida yashayotgani yozilgan³³. Demak, “Semurg” ertagida uch og‘aynilar oldida endi yovuzlik, yani mifik obrazlar bilan kurashish turadi. Aynan shu yerda ularga himoyachi kuch sifatida Senurg‘ qush obrazi ertakda paydo bo‘ladi.

Etrakning davomida g‘orning yer ostiga chuqur kirib ketgani va u yer qorohg‘I ekanligi tasvirlangan. U yerga tushish uchun datslab katta aka tayyorlanadi va beliga arqon bog‘lab pastga tusha boshlaydi. Lekin yarmiga borganda qo‘rqib qaytib chiqadi. O‘rtanchasi bilan ham shunday hol yuz beradi. Oxiri kenjası g‘orga tushadi. Qarasa, haqiqatdan ham g‘or chuqur, zimiston, qo‘rinchli ekan. Bu yerda ham kenja o‘g‘ilga alohida e’tibor berilgan. Bu esa ertaklarda kenja botir, kenja o‘g‘il kabi obrazlar aynan qush obrazi bilan yonma-yon keladi va qush faqat u

³² Мифы древнего мира. Москва. Просвещение. 1991.

³³ Qarang. O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari. –Toshkent. Fan.2002 yil. 10-12 betlar.

bilan hamkorlik qiladi. Ya’ni uni o‘z uyiga kiritadi, odamni ota-onasiniung oldiga olib boradi, baland tog‘lar ustidan olib o‘tadi va hokazo.

Semurg‘ qushi bilan bog‘liq ertaklar qozoq xalq ertaklarida ham uchraydi. Qozog‘istonlik olim S.Qasqabasovning ma’lumotlariga ko‘ra, qozoq ertaklarida Samruk degan ulkan qush poloponlarini qutqargan qahramonni yorug‘ olamga olib chiqadi va bir dona patidan beradida, agar boshingga mushkul ish tushsa, shuni kuydirlang qarshingda hozir bo‘lamан” deydi. Ertakning davomida haqiqatdan ham bola patni kuydirish orqali Samrukni yordamga chaqiradi³⁴.

Semurg‘ bilan Samrukning o‘xhashligi ko‘p. Har ikkalasida ham qush baland daraxtda yashaydi, har ikkala qushlarning polaponlarini ajdardan ertak qahramoni qutqaradi. Keyin minnatdorchilik sifatida yer yuziga olib chiqadi. Faqat qozoqlarda pat berish va keyinchalik uni kuydirish orqali Samruk qushini yordamga chaqirish “Semurg” nomli o‘zbek ertagida yo‘q. Lekin bunday holat o‘zbek xalq ertaklarida yo‘q, degani emas. Boshqa ertaklarda qushning pat berishi va uni kuydirishi bilan bog‘liq syujet liniyasi mavjud.

“Zar kokilli yigit” ertagida bola yalmog‘izni yengib uchta ot va uchta sehrli qushni qutqatradi. Minnatdorchilik ramzi sifatida esa otlar yolidan, qushlar patlaridan berishadi. Keyingi qismda bola podshoning uch shartini bajarayotib, boshiga mushkul ish tushganda, patlarni kuydirsa, uning oldida uch qushlardan biri paydo bo‘ladi. Bolani qiyin ahvoldan chiqishiga yordam beradi va zar kokilli bola uch shartni bajaradi³⁵.

“Guliqahqah” ertagi³⁶da esa daraxtga uya qurgan qushning bolalarini ajdardan saqlab qolgan Tillo bolaga qush patidan beradi. Keyinchalik bola qush patini kuydiradi, sehrli qush yordamida oynaijahonnoma ko‘rgan qizini topadi.

Bu mifologik asosdagi qush obrazi mavjud bo‘lgan ertaklardagi qush va uning pati bilan bog‘liq mifologik qarashlar xalq qarashlariga borib taqaladi. Chunki, ukki, boyo‘g‘li kabi qushlarning patlarini yosh bolaning do‘ppisiga taqib

³⁴ Каскабосов С. Казаская волшебная сказка. Алматы. 1990. стр – 100.

³⁵ Олтин бешик. Ўзбек халқ эртаклари.-Тошкент. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1985 йил. 115-117 бетлар.

³⁶ Чалпак ёққан кун. Ўзбек халқ эртаклари.-Тошкент. Чўлпон. 1987 йил.79-81 бетлар.

qo‘yish, ko‘k yo‘tal kasalligi bilan og‘rigan bolaga esa ko‘kqarg‘a patining ivitilgan suvidan ichirish, kelinchaklarning bosh kiyimiga esa qush patidan qistirish kabi udumlar qush kultiga ishonchdan kelib chiqqan. Buni taniqli folklorshunos olim B.Sarimsaqqov shunday izohlagan: patni tutatish orqali Semurg‘ qushini chaqirib olish motivining genetik asosi “o‘luvchi va qaytadan tiriluvchi” tabiat haqidagi qarashlardan o‘sib chiqqan³⁷.

Boshqa bir olim Mamatqul Jo‘rayev esa o‘zbek xalq og`zaki ijodi, xususan qush bilan bog‘liq qarashlarni animistik dunyoqarashlar bilan bog‘laydi³⁸. Darhaqiqat, “Avesto”ning “Bahran yasht” faslida Varag‘n qushi va uning sehrli pati kishiga sog‘lik berishi, dushmanlarning sehr-jodusidan asrashi, omad va baxt olib kelishi haqida quyidagilar yozilgan:

“Qanoti keng Varag‘n,
Olgin qushning patini –
Patini ol, o, Zardo‘sht
Astoydil qilib ixlos.
U bilan taning siylab
Dushmaning jodusidan
Bo‘larsan butkul xalos”³⁹.

Avesto mifoligiyasiga ko‘ra, Varag‘n qushining pati kimda bo‘lsa, unga omad qushi hamisha hamroh bo‘ladi, jangda omad kuladi, ishi o‘ngidan keladi.

Aynan shu xususiyat keyinchalik ertakdagi qushlarga o‘tgan. Masalan, “Yaltillama sopol tovoq” ertagida Semurg‘ bolaga o‘z patidan beradi. Aytadiki, podshohning qo‘liga bir zirapcha kirgan, uni ko‘p hakimlar olishga uringan, ammo ololmagan. Podsho ko‘pdan beri azob chekadi. Shu zirapchani sen mana shu pat

³⁷Саримсақов Б. Эпик жанрлар диффузияси// Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент. 1981.113-бет

³⁸ Жўраев М., Пиримқулова М., Миф, фольклор ва адабиёт. -Тошкент. А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2006 йил. 16-бет.

³⁹ Авесто. Варажна алқови. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000 йил. 2-сон. 76-бет. М. Исҳоқов таржимаси.

bilan olib tashlaysan⁴⁰. Haqiqatdan ham bola pat yordamida podshoni davoleydi va oynaijahonnomaga ega bo‘ladi. Demak, Semurg‘ qushining kelib chiqishi varag‘n qushi bilan bog‘liq desak to`fri bo`ladi.

Miflarda yozilishicha nafaqat qushning pati, hatto suyagi ham sehrlidir:

Bu pat bizga xayrli
 Qudratli varag‘nning,
 Kuchli qushning so‘ngagi –
 U ham hatto sehrli.
 Kimga madadkor bo‘lsa,
 Kimga omad yor bo‘lsa,
 uni qo‘llar mehr-la.
 Muqaddas qushning pati.
 Uni o‘ldira olmas,
 Hech vaqt qotilu g‘addor.
 Pat kimda bo‘lsa, agar
 U barcha yovni yengar!⁴¹

Varag‘n qushi va u bilan bog‘liq animistik qarashlar keyinchalik ertaklarga ko‘chgan va Semurg‘ qushining shakllanishida boshqa mifik qarashlar bilan birga ishtirok etgan.

“Rustam”⁴² ertagida ham Semurg‘ qushi ishtirok etadi va o‘zining mifologik qudrati, ya’ni dunyoda bo‘ladigan voqealarni bashorat qilish fazilatini namoyon qiladi. Somu Narimon ismli podshohning o‘n yettita xotini bo‘ladi va birorta ham o‘g‘li bo‘lmaydi. Shundan keyin u Qo‘hi Qofdan bir malikaga uylanadi va o‘g‘il farzand ko‘radi. Ammo g‘animlari podsho o‘g‘li Zolni tug‘ilishi bilan yo‘qotib, o‘rniga nonvoyning o‘g‘lini yotqizib qo‘yishadi. Buni, ya’ni Zolning tug‘ilish

⁴⁰ Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Зумрад ва Қиммат. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988. 275- bet.

⁴¹ Авесто. Варахна алқови. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000 йил. 2-сон. 76-бет. М. Исҳоков таржимаси.

⁴² Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Зумрад ва Қиммат. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988. 15-25 betlar.

muddati, dunyoda tengi yo‘q olim bo‘lishi va ming yil yashashini Semurg‘ oldindan biladi. Adilar (otasi dev, onasi parilardan bo‘lgan zotlar)dan bo‘lgan malika o‘z bolam deb, boshqa bolani emizib o‘tirganda Semurg‘ malikaning haqiqiy bolasi – Zolni to‘qaydan topib, uyiga olib keladi va uni boqadi. Zol Semurg‘ oshyonida o‘n to‘rt yil yashaydi va ilm o‘rganadi. O‘n to‘rt yil o‘qib, qirq yillik olimlar bilan teng bo‘ladi.

Bir kuni podsho Somu Narimon majlis qilmoqchi bo‘lib, barchani chaqiribdi. Majlisga Semurg‘ ham kelibdi. Podshoning oldida o‘tirgan bola uning bolasi emasligini podshoga aytibdi. Turgan gapki, podshoyu ayonlar uning so‘zlariga ishonmabdi. Shunda Semurg‘ bola nonvoyning o‘g‘li ekanligini aytibdi. Podshoning jahli chiqibdi. Shunda qush bolaga otning bolasi ot, qo‘yning bolasi qo‘y bo‘ladi, shu bolaga bir tovoq non berib uyga olib kir deb aytin, agar bola nonni qo‘lda olib ketsa, sizning bolangiz, boshida olib ketsa, nonvoyning bolasi bo‘ladi, debdi. Podsho o‘g‘lini chaqirib uyga non olib kirishni buyribdi. Bola tovoqni olib boshiga qo‘yib uyga olib kiribdi.

Podsho malikaning kanizagidan bu gapning rost ekanligini bilib olibdi. Semurg‘ Zolni olib kelib otasiga topshiribdi. Zol uylanib o‘g‘il ko‘ribdi va unga Rustam deb ism qo‘yibdi. lekin malikaning ahvoli og‘irlashib qolibdi. Shunda Semurg‘ qirq hukamo bilan kelib malikani davolabdi. Keyingi voqelarda ham Semurg‘ Suhrobni tiriltiradi.

Mazkur ertakda Semurg‘ qushining yaratuvchilik qudrati, oldindan bilishi, olimlar bilan birga yurishi, insonlar hayotiga aralashib, ularni halokatdan saqlashi, tabiblik qilishi bayon qilingan. Bu esa ertak syujetining ancha kengligini va Semurg‘ haqida ko‘proq va to‘laroq ma’lumot olish imkonini beradi. Chunki bu qush orqali qadimgi odamlarning qushga bo‘lgan e’tiqodi namoyon bo‘lgan.

Shu o‘rinda qush obrazining bugungi davrgacha yetib kelishidagi kuzatishlarning badiiy-mifologik funksiyasidagi ba’zi o‘zgarishlarni ko‘rish mumkin. Masalan, Semurg‘ qushi qadimgi manbalarda qush misoli uchib

yuradigan Xudoning odamga xabar yuboradigan elchisi deb hisoblangan bo‘lsa⁴³, keyinchalik, u odamning yaqin yordamchisi, homiysi, og‘ir paytlarda madadkori, hayotdagi nohaqliklarni to‘g‘rilovchi kabi ijtimoiyadolat funksiyalarida keladi. Bu esa ertakchilarning shaxsiy dunyoqarashi va ijtimoiy taraqqiyot natijasida sodir bo‘lgan janr hamda tipologik modifikasiya hisoblanadi.

Chunki adabiyotshunosligimizda mif va ijodining aloqasi, mifning badiiy adabiyotga ko‘chisi va muqim saqlanib qolish shartlaridan biri ularning yangi makon va zamonga moslashishidir. Shu tariqa turli qushlar bilan bog‘liq bo‘lgan mifologik qarashlar, arxaik tasavvurlar ertaklarda qisman o‘zgarish bilan asl mohiyatini saqlagan. To‘g‘ri, bunda qushlarning mifik davrdagi o‘rni biroz pasayishi tabiiy. lekin qushlarning yaratuvchilik, homiylik, madadkorlik jihatlari saqlab qolingan. Bu esa mifik obrazlarning ertakdagi keyingi taraqqiyotini belgilab bergen. Ya’ni ertaklarda mavjud bo‘lgan mifik asosdagi qushlar obrazi yashashi uchun, avvalgidek, ma’bud, totem, anima darajasida emas, balki, ana shu tasavvurlarning ikkinchi qismi bilan bog‘liq ekanligi ko‘zga tashlanadi. Chunki, yakkaxudolik, islomiy qarashlarning shakllanishi mifik asosdagi qushlar obraziga xos yetakchi jihatlarni o‘zgartirgan. Lekin jahon tan olgan ertaklarda mifik asoslarning boshlanishi bo‘lgan ezgulik va yovuzlik, yorug‘lik va zulmat, yaxshi va yomon kuchlar kurashi hamda bu tushunchalarning yaxlit shakli bo‘lgan obrazlar, jumladan, qushlar obrazi diniy va mifologik qarashlar mahsuli sifatida ertaklarga singdirib yuborilgan. Buning yorqin misolini biz, “Qahramon” nomli ertakda ko‘rishimiz mumkin⁴⁴.

Mazkur ertakda Semurg‘ hatto devlar ham qila olmaydigan yumush – yetti zulmat ustidan uchib o‘tishi mumkinligi keltiriladi. Qizig‘i shundaki, bu ertakda ham Semurg‘ farzand dog‘ida kuygan, ajdar bilan kurashdan ilojsiz qush sifatida beriladi. Lekin asarning keyingi o‘rinlarida ulkan toshlarni yerdan ko‘tarib Qahramon kurashayotgan qirq devlar ustiga tashlaydi va bu bilan Qahramonga

⁴³ Bu haqda bilish uchun qaralsin: O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari. –Toshkent. Fan.2002 yil. 10-12 betlar

⁴⁴ Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Зумрад ва Қиммат. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988. 25-33 betlar.

yordam beradi. Zulmat o‘lkasiga olib boradi. Bu yerda patsda faqat suv, tepada zulmat, yorug‘lik esa yo‘q edi.

Ertakdag'i aynan ana shu tasvir Semurg‘ning olam yaratilishi miflar bilan chambarchas bog‘liqligini isbotlaydi. Chunki, bunday holat xaos deb ataladi va bu kosmos yaratilmasdan oldin mavjud edi. Hozir ham qayerdadir u bor. Lekin u yerga Semurg‘dan boshqa zot bora olmaydi. Chunki, Semurg‘ qachonlardir totem, himoyachi, yaratuvchi bo‘lgan. Odam esa ongu shuurida yaratilgan ana shu qush haqidagi tasavvuri bilan olam haqidagi ilk bilimini abadiylashtirgan.

Ertak oxirida Semurg‘ bolalari yoniga qaytadi. Qahramon esa Zubayda Zulfiqoraga uylanadi va Tinch shahrining podshosi sifatida yashaydi. Bunday baxtga Qahramon albatta o‘z aqlu zakovati, shuningdek Semurg‘ qushi yordamida erishgadi. Shuning o‘ziyoq qushning totemistik mohiyatini belgilaydi. Lekin uning ajdar bilan kurasha olmagani, bolalarini ajdar yeb ketishi oldidagi ilojsizligi ham aslida mifik asosga ega. Chunki, Ajdar zulmat olamining, yovuzliklarning, jabr-zulmning vakili, Semurg‘ esa ijobiy olam vakili. Ikkalasi o‘rtasidagi kurashda odamning hal qiluvchi rol o‘ynashi “Qahramon” ertagida ochib berilgan.

Semurg‘ qushi o‘zbek xalq ertaklarida shu qadar teran ildizga egaki, uning ayiq totemi bilan aloqasi “Ayiq polvon” ertagida ham ochilgan⁴⁵. Mazkur ertakda Ayiq va Iqbol ismli qizning o‘g‘li Semurg‘ yordamida yer yuzidagi hayot daraxtini izlab topadi.

Bu yerda dataxt ham qadimgi ajdodlarimizning animasi ekanligi sezilib turadi. Ayiq ham o‘zbek totemistik qarashlarida homiy, yaratuvchi obraz sifatida mavjudligi ko‘rsatilgan. Lekin asosiy gap ana shu ayiqning yarmi odam, yarmi ayiq bo‘lgan o‘g‘lining devlarni yengishi va ular yordamida yer haydab, atrofni obod qilishi, turli xatarlar o‘tib hayot daraxtini topishi va ayiq hamda odamlarni o‘zaro murosaga keltirishi haqida qimmatli badiy lashgan ma’lumotlarni beradi. Bu ertakda ham Semurg‘ an'anaviy tarzda, ya’ni daraxt ustida yashaydigan, polaponlarini ajdar yeb ketadigan, odam ajdarni yengib, Semurg‘ni o‘ziga yordam

⁴⁵ Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Зумрад ва Қиммат. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988. 57-68 -betlar.

beruvchiga aylantiradi. Ammo, boshqa ertaklarda uchramaydigan bir jihat borki, bu Semurg‘ obrazining badiiy-mifik funksiyasi bilan bog‘liq. Semurg‘ obrazi qatnashgan va biz yuqorida o‘rgangan ertaklardan farqli ravishda bu yerda Semurg‘ dastlab odamga nisbatan dushman nazari bilan qaraydi. Boshqa ertaklarda esa unday emas edi. Xulosa qilish mumkinki, Semurg‘ning barcha ertaklarda yer ostida yashashi, odam isini darhol bilishi uning tabiatida g‘ayriinsoniy xususiyatlar mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Lekin, keyinchalik ertakda u odamga yaqinlashadi. Ana shu jihat ertaklardagi qush obrazining ijtimoiy funksiyasi bilan bog‘liqdir.

Umuman olganda, mifik asosga ega ertaklar asosan tematik jihatdan doimo deyarli bir xil bo`ladi. Masalan, dunyoning barcha xalqlarida qushlar insonga yordam beruvchi, yovuzlikka qarshi kurashuvchi, insonga omad va baxtdan xabar beruvchi obraz sifatida keladi. Bu insoniyat bosib o‘tgan yo‘l, tarixiy shart-sharoit, umumiylilik jihatidan bir xil yo‘ldan kechganligi bilan izohlanadi.

Ma’lumki, dunyoning barcha xalqlari ertaklarida o‘xhash mifik obrazlar, sayyor syujetlar uchraydi. Masalan, qadimgi kelt qabilalarida qush ilohiy olam belgilarini olib keluvchi ijobiy yoki, folbinlik yo‘li orqali odamlarga yomonlik qiluvchi sehrgarlarning asosiy yordamchisi bo‘ladi. Buni keltlarda uchraydigan baxt qushi bilan, qarg‘a obrazlarining o‘zaro qarama-qarshiliklarida ko‘rish mumkin. Xitoyliklarda ko‘plab qushlar, asosan, turna, tovus, xo‘roz yaxshi taqdir va uzoq yillik hayot ramzi sanaladi. Xristianlikda qush qanotli ruh, jannatdagi ruh yoki yosh Iso alayhissalom qo‘lidagi qush timsolida keladi.

Qadimgi Misrliklarning ertaklarida qush Qaqnusning o‘xhashi sifatida qayd etilgani manbalarda yozilgan. Qaqnus va Samandar qush kabi bosh obrazlarning boshqa xalqlar ertaklaridagi o‘xhashi mavjud.

Buning vujudga kelishi esa quyidagicha: Turli xalqlar tomonidan bir mavzu bo‘yicha bir xil g‘oyani ifodalovchi xilma-xil asarlar yaratilishi natijasida sayyor syujetlar vujudga keladi, ana shunday syujetlar ertak tarkibiga kirishi tufayli sayyor syujetli ertaklar paydo bo‘ladi. Biroq ertak - bu, badiiy asar. Badiiy asarda esa biror xalqning dunyosi o‘z aksini topadi. Shu jihatdan qaraganda ertakda, ma’lum bir xalqning, birinchi navbatda milliy ruhiyati va milliy xarakteri o‘ziga xos

ifodalanadiki, bu shu ertakni yaratgan xalqni boshqa xalqlardan farqlaydi - o‘ziga xosligini ifodalaydi.

Faslda tadqiqotga tortilgan ertaklarning deyarli barchasida Semurg‘ qushi bolalarini o‘ylab, insonga yordam bergani ta’kidlanishi ham mazkur mifik qush obrazining badiiy-estetik g‘oyasida hayot davomchisi, avlodlari uchun fidoyi bo‘lish kabi qirralar borligini ko‘rsatadi.

O‘zbek halq ertaklaridagi Semurg‘ obrazi esa qozoq ertaklaridagi Samruk bilan atalishi va genezisi jihatdan mushtarakligini anglash qiyin emas. Shuningdek, uning “Avesto” madaniy yodgorligidagi Varag‘n qushi bilan genetik jihatdan aloqasini ko‘rsatib o‘tish lozim. Lekin yozma adabiyotga, xususan, Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” dostoniga o‘tgach Semurg‘ obrazi birlik, ahillik, komillikka intilish kabi yangi badiiy vazifalarda ifodalangan.

2.2. Mifik asosga ega qush obrazlarining badiiyati

Mif – insonning faqat o‘tmishi, ajdodlarining xayolparatsligi emas, balki ularning kayfiyati va o‘zi anglab yetmagan, biroq miyada saqlab qolgan holat, kechinma va taassurotlaridir. Mifga ajdodlarning jo‘n, sodda xomxayollari yoki cho‘pchaklari sifatida emas, inson ruhiyatining in’ikosi sifatida qarash zarur. Shu sababli ham mif o‘tmishdan qolgan emas, u kecha, bugun va ertaning mujassami, inson ruhining manzarasidir.

Mif odam bilan yashaydi, odam yashar ekan mif ham yashaydi. Biroq hamma ham o‘z miyasi yaratgan mifni o‘qiy olmaydi. Chunki, miflar odatda keng qamrovli bilim va ramzlar tili yordamida saqlanib qoladi. Bu esa ertaklardagi mifik asosga ega obrazlarning tasvirlanishi, ularga yuklangan badiiy-estetik vazifa orqali yuzaga chiqadi.

Ertaklardagi «ramzlar tili» yoki badiiy tasvir vositalari, san’atlar orqali mifik obraz va ular orqali mif yaratgan qadimiylajdodlarimizning ichki dunyosi, kayfiyati, fikrlash tarzini anglashimiz mumkin.

Ertak janridagi asarga qanday yondoshmaylik u avvalo badiiy sanaladi va o‘zida og‘zaki epik turning deyarli barcha xususiyatlarini mujassam eta oladi. Xususan mifik

asosga ega qush obrazlari qatnashgan ertaklar tilida sehr-jodu, g‘ayritabiyy kuch va sifatlarni ifodalovchi so‘z va so‘z birikmalarini ko‘p qo‘llaniladi. Bunday ertaklarda obrazning poetik vazifasini kuchaytirish maqsadida mubolag‘a, epitet, o‘xshatish, qiyoslash, intoq kabi badiiy vositalardan unumli foydalaniladi. Masalan, “Qahramon” ertagida Semurg‘ qushining tasviriga bag‘ishlangan ushbu parchaga diqqat qilaylik:

“Bir kun havo bulut bo‘lib, bo‘ron turib, chaqmoq chaqib, jala quyib hammayoq to‘s-to‘polon bo‘libdi. Qahramon: “Bu nima gap?” – deb so‘rabdi, Semurg‘ning bolalari: Qo‘rqma, nafasidan bo‘ron qo‘zg‘olib, ohidan chaqmoq chaqilib, ko‘z yoshidan jala quyilib onamiz kelayotibdi”⁴⁶. Bu yerda ertakdagagi Semurg‘ning g‘ayritabiyy va sirlilagini kuchaytirish maqsadida o‘xshatish san’atidan unumli foydalanganini ko‘rishimiz mumkin. Uning vositasida mifologik personajning belgisi tabiatdagagi hodisalar jala, bo‘ron, chaqmoqlarga nisbatan tasvirlangan. Semurg‘ obrazining xarakter-xususiyatini, unga xos sirlilik va qudratlilikni yanada aniqroq ochib berish uchun shunday yo‘l tutilgan. Ayni paytda parchadagi “nafasidan bo‘ron qo‘zg‘olib”, “ohidan chaqmoq chaqilib”, “ko‘z yoshidan jala quyilib” jumlalaridagi o‘xshatishli birikmalar sanash ohangi bilan qo‘llanib, ertakda ritm va nasriy qofiya, ya’ni sajni hosil qilyapti. Bu esa ertakni aytishda mifik personajning qudratini tinglovchi ko‘z oldiga keltirishi va tasavvur qilishini osonlashtiradi.

“Ayiq polvon” ertagida esa Semurg‘ qush obrazi devlar yurtidagi baland tog‘ning tepasiga, baland chinor daraxti ustiga uy qurgani aytildi-da, g‘azabini bolalari odam bolasi ularni qutqargani bilan bosilgani, so‘ngra yigitga yaxshilik qilmoqchi bo‘lgani va yigitni qanotlari o‘rtasiga mindirib, ko‘zlarini yumdirib uchgani ta’kidlanadi⁴⁷. Bu tasvirdan Semurg‘ning g‘aroyib qudratini uqish mumkin. Chunki, devlar yurtida yashagan qush ham shu devlardek ulkan, qudratli bo‘lishi tabiiydir.

Mifik asosga ega qush obrazi qatnashgan barcha ertaklarda intoq san’ati qo‘llanilib, qushlar odam kabi so‘zlashishi tasvirlangan va shu orqali qushlarning ruhiy olami ham qaysidir ma’noda ochib berilgan. Masalan, “Burgutlar” ertagida burgut kamgap, shiddatli ekanligi uning qisqa, aniq va lo‘nda so‘zlarini orqali ifidalansa, “Qahramon” ertagida bolalar

⁴⁶ Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Зумрад ва Қиммат. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988. 31- bet.

⁴⁷ Yuqoridagi manba. 66 – 67 -betlar.

undan bir qoshiq qonimizdan kechsang aytamiz deb so‘rashadi, Semurg‘ ham kechdim, deb javob qiladi. Ana shu suhbatda uning jahldor, lekin adolatli ekanligi o‘z ifodasini topgan. Uning bu xusuisiyati aynan intoq san’ati orqali yuzaga chiqqan.

Ertaklardagi mifiklik elementlari avvalo, shartli bo‘lib, u qadimgi odam dunyoqarashi, idroki bilan bog‘liq jarayondir. Har qanday mif ong va til bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Mifik obraz esa, o‘z navbatida, qadimgi odamning o‘zi ishonch bildirgan oliy zot (ma’bud yoki kult)ni boshqalardan ustun va qudratli bo‘lishi uchun turli quyofaga kirgan. Bu jarayon ham aslida qadimgi odamning ongida yuz bergen. lekin ular til orqali ifodalangan va turli asotir, ertak syujetlariga kirib o‘zgarishlar bilan bizgacha yetib kelgan. Shu tariqa turli duniy e’tiqod natijasida qush obrazlarining ertaklardagi vazifasi ham turlanib borgan. Natijada hozirgi ertaklarda obrazlarni ikki turga ajratish mumkin.

Har qanday qanotli mahluq ramziy ma’noga ega. Yung fikricha, qushlar yaxshi niyatli, yoki havo bilan bog‘liqligiga ko‘ra Illohiy olam elchisi sanaladi. Yevropada qator tog‘ va qoyalardagi ovga oid rasmlarda ovlanayotgan hayvon ustida qush o‘tirgani tasvirlangan. Muhimi hayvon oldida qadimgi ovchi ham bor. Uning yonida esa qush o‘tiribdi. Chamasi, qush tanani tark etayotgan ruhning ramzidir. Chunki, qushni ruh ramzi sifatida ifodalash ko‘plab xalqlar folklorida uchraydi. Odatda qushlar sehrli yordamchi yoki xabarchi, bashoratchi shuningdek, farishta kabi obrazlarda uchraydi. Buni biz “Qorasoch pari” ertagida ko‘rshimiz mumkin⁴⁸. Bu yerda to‘rtta to‘tiqushlarning o‘zaro suhbati orqali Nodirga do‘sti, shahzoda Qodirga otasi, podshoh tomonidan oldindan tayyorlangan zaharli qush, ot, chayon qo‘ygani haqidagi xabari bashorat qilinadi. Shu yerda qushlarning hukmi ham bo‘ladiki, bunday hukm nisbatan kam uchraydi. Ya’ni ushbi xabarni kim boshqa joyda aytsa, toshga aylansin, degan qat’iy hukm edi. Ertakda Nodir qushlarning bashoratlarini qaytargani uchun toshga aylanib qoladi. Aslida ertakda qush obrazi birgina shu yerda uchraydi. Bu yerda ham qush va tosh totemi va animasining o‘zaro aloqasi ko‘rinadi. To‘tiqushning bu hukmi aynan o‘sha qush o‘tirgan joydagi buloq suvi orqali daf etiladi. Bu ertakda ham intoq san’ati orqali

⁴⁸ Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Зумрад ва Қиммат. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988 299-301- betlar.

qushning mifologik xususiyati ochilgan. Aynan Hindiston bilan bog‘liq o‘rinda to‘tiquchlarning berilishi ham juda asosli, faqat qarg‘ish mifiklik emas balki sehr-joduning kuchi ekanligi mifik asosdagi ertaklarda sehrli-fantastik elementlar bo‘lishini anglatadi.

Semurg‘ obrazi «Yaltillama sopol tovoq» ertagida ham aynan bolalarini ajdardan qutqargan bolaning dardini eshitadi⁴⁹. Bu yerda qushning ulkan ekanligi bir qanotida bitta kiyik terisidan tikilgan qopni, ikkinchisida esa ikkinchi kiyikning terisidan tikilgan qopga to‘latilgan suv va o‘rtada ertak qahramonini ko‘tarib uchishi mubolag‘aviy tarzda berilgan. Lekin boshqa ertaklarda bo‘lgani kabi bu tasvir ham ishonchli chiqqan. Ertakning keyingi o‘rinlarida esa Semurg‘ qushining voqealarni oldindan ko‘ra bilish xususiyati namoyon bo‘ladi va shu yordamida bola oynajahonnomani qo‘lga kiritib, ota-onasini topadi.

“Sohibjon bilan Ahmadjon” ertagida uchta kichik qush – to‘tiqush mifologik xususiyati bilan namoyon bo‘lgan⁵⁰. Aslida mazkur ertak qahramonlari Sohibjon bilan Ahmadjon “Qorasoch pari” ertagi qahramonlari Nodir va Qodirga o‘xhab bir-biriga sodiq do‘sst. Ammo, bu yerda Ahmadjon Sohibjon to‘rdan qo‘yib yuborgan baliqdir. Shuning uchun u to‘tiquchlarning Sohibjon va uning xotiniga qarshi qo‘yilgan ot, qush va o‘choq boshidagi ajdarni hamlasi haqidagi bashoratini bilib qolgach Sohibjonga aytmasdan ularni daf etadi. Oqibatda shubhaga borgan do‘sriga to‘tiquchlarning bashoratini aytadi va toshga aylanadi. Lekin bu yerda yechim Ahmadjonning aslida otasining to‘riga ilinib qolgan va Sohibjon qo‘yib yuborgan baliq ekanligini aytishi bilan tosh o‘z sehrini yo‘qotadi hamda u baliqqa aylanib suvda suzib ketadi. Bu ertak kompozitsiyasi shunday qurilganki, unda baliq totemi, suv kulti, qush totemi yordamida asosiy muammo, ya’ni voyaga yetib, mustaqil hayot ostonasida turgan Sohibjonning o‘z baxtini topishi ustalik bilan hal etilgan.

⁴⁹ Yuqoridagi manba. 271-278- бетлар.

⁵⁰ Yuqoridagi manba.75-,153- betlar.

Ertakning badiyilagini ta'minlash maqsadida ertakda turli sirli voqealar, tush vositalaridan ham unumli foydalanilgan. Masalan, «Malikai Husniobod⁵¹» ertagida qarg'a zolim podshoning halokatini tezlashtiruvchi vosita, podshoning tushida taxt va podshoni ko'tarib uchgan burgut esa ramziy timsoldir. Bu bilan ertaklardagi badiyilikni ta'minlash uchun ijodkorlar ramziy qushlar obrazlaridan foydalanganini ko'rish mumkin.

Umuman olganda, barcha ertaklarda bo'lgani kabi mifik asosga ega qush obrazi qatnashgan ertaklarda ham badiyatning poetik boshlanmasi («bir bor ekan, bir yo'q ekan, och ekanu to'q ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qarg'a qaqimchi ekan, chumchiq chaqimchi ekan, toshbaqa tarozibon ekan, to'ng'iz qassob ekan, qurbaqa undan qarzdor ekan. Qadim zamonda bir chol bilan kampir yashar ekan »⁵²) va murod maqsadlariga yetishi haqidagi tugallanmasi ertakka o'ziga xos badiiy ifoda bag'ishlagan.

Fasl bo'yicha yakunlab shuni aytish kerakki, mifik asosga ega qush obrazlarida ramziylik, mubolag'a, epitet, o'xshatish, qiyoslash, intoq kabi badiyat hosil qiluvchi vositalar, o'ziga xos kompozitsiya, an'anaviy boshlanma va yechimlardan keng foydalaniladi. Lekin ba'zi ertaklarda bunda an'anaviy boshlanma o'miga to'g'ri, voqealar tuguni ham berilishi mumkin. Masalan, «Rustam» ertagida shunday holni kuzatish mumkin⁵³.

Ikkinchi bob bo'yicha bildirilgan fikrlarni xulosalab, ta'kidlash kerakki, mifik asosga ega qushlar obrazining badiiy-mifik funksiyasi turli tumandir. Ular goh insonga yordamchi, goh, bashoratchi, gon donishmand, goh vertkal qahramonlarini uzoq joyga olib boruvchi va olib keluvchi, hayot uchun muhim vositani topishda maslahatchi va yo'lboshlovchi kabi qator vazifalarni bajaradi. Bunday vazifalarni bajarish davomida qushning mifologik xususiyati yuzaga chiqadi. Shu orqali xalq uzoq o'tmishdan qolgan va ong ostida yashaydigan totemistik, animistik, fetishistik qarashlarni jonlantiradi. Buni biz Semurg' qush obrazi qatnashgan o'ndan ortiq ertaklarni kuzatish jarayonida amin bo'ldik.

⁵¹ O'zbek xalq ertaklari. III jildlik, I jild. –Toshkent. “O'qituvchi”. 2007. 212-220- betlar

⁵² Yuqoridagi manba.146- bet.

⁵³ Yuqoridagi manba.15- bet.

Aslida bu qush juda qadim zamonlarda boshqa nom bilan atalgani, hali dunyo yaratilmagan davrlarda xudo va odamning suv ustida uchib yurishgan davridan boshlab odam tasavvurida shakllangan ilk obrazlardan ekanligi, keyinchalik «Avesto»ga ko‘chgan va varag‘n nomi bilan tilga olinganini e’tirof etish lozim.

Ertaklarda shuningdek, to‘tiqush, qarg‘a obrazlarining bashoratchi sifatida kelishi, tuyaqush uchib yurishi ham bu qushlar haqidagi xalq to‘plagan tajribalar bilan bog‘liq. Masalan, hozirda xalq orasida yurgan, to‘tiqush junini hurpaytirib tursa, havo ayniydi, degan qarash qadimdan mavjud. Yoki tuyaqushning meshdagi tillolarni ko‘tarib uchishi uzoq o‘tmishda ulkian qushlarning osmonda uchib yurganiga oid hodisalarning qoldiqlari hisoblanadi.

UMUMIY XULOSA

O‘zining qadimiy va boy madaniyati bilan jahon tamadduniga ulkan hissa qo‘shtan ajdodlarimizning badiiy tafakkuri, taraqqiyot va tarixini biz mifik asosga ega qushlar obrazlari ishtirok etgan o‘zbek xalq ertaklarida ko‘rishimiz mumkin. Asrlar davomida ezgulikni, yaxshilikni, odamiylikni tarannum etib kelgan mazkur asarlar hali kelajak avlodga ham beminnat xizmat ko‘rsatishadi.

Mazkur bitiruv malakaviy ishini yozish jarayonida tug‘ilgan fikr va mulohazalar, orttirilgan bilim, malaka va ko‘nimkmalardan quyidagicha xulosalarga kelindi.

Folklordagi mifik asosga ega qush obrazi misolida adabiyotshunosligimizda mif va badiiylik o‘rtasidagi umumiyligi jihatlar, mifning ertak bilan munosabati, genezis nuqtai nazaridan aloqadorligi, mif va mifik obrazning ertakdagisi o‘rni, adabiyot tarkibida yashash shartlari va usullari, bunda ijtimoiy, tarixiy, madaniy omillarning ahamiyati, shuningdek, bu jarayonlarning inson ong va ong osti psixologiyasiga doir talqinlari kabi bir qancha muammolar borki, ular adabiyotshunoslikning dolzarb muammolaridir.

Bitiruv malakaviy ishimizning mohiyatidan kelib chiqib, yuqoridagi muammolarga to‘xtalib o‘tdik. Ayniqsa, mifning ertakdagisi tayanch nuqtalaridan biri bo‘lgan mifik obraz orqali xaos va kosmos tushunchalari xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘landi.

Sharq va g‘arbning yetuk allomalari tan olishlaricha, adabiy asar, u xalq og‘zaki ijodi namunasi yoki yozma adabiyot mahsuli bo‘lishidan qat’iy nazar, tartibsiz olamning tartibga tushishi, xaosni kosmosga aylanishi mahsulidir. Ijodkor xaostik olamdan so‘z orqali dur teradi. Bu yo‘lda izlanish, izardob, mashaqqat va qoniqish qabi qator holatlar ijod jarayonining qirralaridan deb qaraladi.

Mif yaratar ekan qadimgi odam o‘z tasavvurini aytgan, bu esa keyinchalik ertakka ko‘chgan va unda muqim yashab xalqning badiiy tafakkuri ildizi sifatida turli tuslanishda o‘zini namoyon etib kelmoqda. Lekin baribir Laylak, Semurg‘, G‘oz, Kaptar kabi qator qushlar obrazlari o‘zining ilk yaratilishidagi vazifasini

saqlab kelmoqda. Bu esa ertak janri, badiiy asar kompozitsiyasi, syujeti, fabulasi, mavzu va g‘oyasi kabi nazariy tushunchalarning ertakda mavjudligini ta’minlaydi.

Bitiruv malakaviy ishini tadqiq etish jarayonida, barcha ertaklarda bo‘lgani kabi mifik asosga ega qush obrazlari ishtirok etgan ertaklarda badiiyatning poetik boshlanmasi va an’anaviy badiiy g‘oya yakuni ifoda topgani kuzatildi.

Ertaklardagi badiiylikni, asarning shakl va mazmun birligini ta’minlash maqsadida ramziylik, mubolag‘a, epitet, o‘xshatish, qiyoslash, intoq kabi badiiyat hosil qiluvchi vositalar, o‘ziga xos kompozitsiya, an’anaviy boshlanma va yechimlardan keng foydalilaniladi.

Lekin mifik asosga ega qushlar obrazining badiiy-mifik vazifasi turlicha ekanligini ham e’tirof etish zarur. Qush obrazlari asosan ertak qahramonlariga mushkul ishlarni bajarishda yaqin yordamchi, ertak kompozitsiyasida tugunni boshlovchi, qahramonlar kelajagi haqida xabar beruvchi bashoratchi, tengi yo‘q donishmand, qahramonlari uchun uzoq joyga olib boruvchi va olib keluvchi, maslahatchi, yo‘lboshlovchi kabi qator badiiy-ijtimoiy g‘oyalarni, vazifalarni o‘zida mujassam etadi. Bunday vazifalarni bajarish davomida qushning mifologik xususiyati yuzaga chiqadi. Shu orqali xalq uzoq o‘tmishdan qolgan va ong ostida yashaydigan totemistik, animistik, fetishistik qarashlarni jonlantiradi.

Yuqorida ta`kidlaganimizdek, buni biz Semurg‘ qush obrazi qatnashgan o‘ndan ortiq ertaklarni kuzatib amin bo‘ldik. Aslida bu Semurg‘ qushi juda qadim zamonlarda boshqa nom bilan atalgani, hali dunyo yaratilmagan davrlarda xudo va odamning suv ustida uchib yurishgan davridan boshlab odam tasavvurida shakllangan ilk obrazlardan ekanligi, keyinchalik «Avesto»ga ko‘chgan va varag‘n nomi bilan tilga olinganini e’tirof etish lozim. Uning qozoq halq ertagidagi varianti aynan Samruk deb atalishi ham fikrimizni isbotlaydi.

Ertaklarda shuningdek, to‘tiqush, qarg‘a obrazlarining bashoratchi sifatida kelishi, tuyaqush uchib yurishi ham bu qushlar haqidagi xalq to‘plagan tajribalar bilan bog‘liq. Masalan, hozirda xalq orasida yurgan, to‘tiqush junini hurpaytirib tursa, havo ayniydi, degan qarash qadimdan mavjud. Yoki tuyaqushning meshdag‘i tillolarni ko‘tarib uchishi esa uzoq o‘tmishda ulkian qushlarning osmonda yurganiga oid hodisalarining qoldiqlari hisoblanadi.

O‘zbek xalq ertagida ko‘plab qushlar mifik asosga ega ekanligi, ular orasiga laylak, burgut, g‘oz, burgut, o‘rdak, oqqush, lochin, shunqor, qaldirg‘och, musicha

kabi qushlarni kiritish mumkin. Lekin xalq mifik asosga ega qush obrazlarini yaratishda ikki xil tamoyilga asoslangani yuqorida keltirildi. Bundan tashqari, qushning pati ham ertaklarda mifik qudratga egaligi aniqlandi. Umuman olganda, barcha qush obrazlari ostida qadimgi ajdodlarimizning olam va uning hodisalar, tiriklik va yashash tartibotiga oid ilk tasavvur va tushunchalari o‘z ifodasini topgan. Bizgacha yetib kelgan mifik parchalarda qush yaratuvchi, himoya qiluvchi, u yoki bu qabila-urug‘ning totemi sifatida tilga olingan bo‘lsa, keyinchalik poetik ko‘chish sodir bo‘lib badiiy obrazga aylangan. Lekin o‘zining mifik xususiyatini ham nisbiy darajada saqlab qolgan.

Xullas, ertak yaratuvchi motiv, epizod va personajlar mif va mifologik dunyoqarashdan o‘sib chiqqan va keyinchalik ijtimoiylik kasb etgan.

Ish jarayonida:

- xalq ertaklarining xalqimiz tarixi, madaniyati, o‘ziga xos turmush tarzi, marosimlari va qadimgi e’tiqodlarini o‘rganishning muhim manbalaridan biri ekanligi isbotlandi;
- ertaklarda uchraydigan qush va u bilan bog‘liq pat detalining g‘aroiyib xususiyatlari, poetik vazifalari o‘rganildi;
- mifik asosga ega qush obrazlarining genezisi qadimgi mifologik tasavvurlar, ibridoiy diniy tushunchalar hisoblanadigan fetishizm, animizm, totemizm jarayoni bilan bog‘lanib tadqiq qilindi;
- mifik asosga ega qush obrazlarini jonlantirishdagi, ularga badiiy funksiya yuklashdagi xalq badiiy tafakkurining ijodiy yo‘li o‘rganildi;
- ertaklarda uydirmalardan foydalanishning epik qonuniyatları va bunga asos bo‘lgan badiiy estetik omillarni ilmiy jihatdan ochib berishga harakat qilindi.

Xalqimizning dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-estetik va falsafiy qarashlarini o‘ziga xos tarzda badiiy hikoya qiluvchi xalq ertaklari mohiyatida hayotsevarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, mustahkam iroda, kurashchanlik, adolatparvarlik kabi umuminsoniy g‘oyalarni singdirganiga guvoh bo‘lindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

IJTIMOIY-SIYOSIY VA ILMIY-NAZARIY,
ADABIY-TANQIDIY ADABIYOTLAR

I

1. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. Toshkent. “Ma’naviyat”. 2008.

II

1. Адабиёт назарияси. 2 томлик. Тошкент, Фан. 1978-1979.
2. Алимов С. Формирование и развитие жанра литературной сказки в узбекской литературе. –автореф..дисс... канд.фил.наук. Тошкент. 1984
3. Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари. -Тошкент. Фан. 1964.
4. Аристотель. Поэтика (Нафис санъатлар ҳақида). Русчадан Маҳмудов М. таржимаси. — Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2004.
5. Бекназаров Қ. Ўзбек халқ майший эртаклари (ўрганилиши, таснифи, поэтикаси). –автореф.дисс. канд.фил.наук.-Тошкент. 1993
6. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. —Тошкент, “Ўзбекистон” , 2002.
7. Жалолов Ф. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. Тошкент. Фан. 1976.
8. Jumayeva S.Hayvonlar haqidagi ertaklar: genetik asoslari va spetsifikasi. Toshkent. Fan.1996
9. Jo‘rayev M. Folklorshunoslik asoslari. –Toshkent. Fan. 2009.
10. Sulton, Izzat. Adabiyot nazariyasi. Toshkent. 2005
11. Имомов К. Ўзбек халқ насли поэтикаси.-Тошкент. Фан. 2008.
12. Имомов К. Ўзбек халқ сатирик эртаклари. –Тошкент. Фан. 1974.
13. Каримий Б. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент. 1996 йил. № 1. 59-65 бетлар.
14. Каримий Б. Ўзбек халқ эртакларининг баъзи бир хусусиятлари. Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент. 1995. № 5-6. 57-62 бетлар.
15. Мифы народов мира. –Москва. I том, Просвещение. 1991.

16. Расурова З. Ж. Ўзбек халқ әртакларида “Ғаройиб буюм”лар. ф.ф.н. илм. дараж. олиш учун тақдим этилган дисс. автореф. Тошкент. 2012.
17. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. –Toshkent. Fan. 2007.
18. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. Toshkent, Akademnashr. 2010.
19. Эгамов Х. Туркий халқлар әртакчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар – Тошкент. Ўқитувчи. 1980.
20. Эшонқулов Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини. – Тошкент. Фан. 2011.
21. Юсупов Ж. Хоразм әртаклари поэтикаси. Урганч. 2005.
22. Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно - мифологической системы. «Наука», Москва. 1972.
23. Сильченко М.С. В.В.Радлов и изучение тюркского фольклора.

III. ADABIY-BADIU MANBALAR

1. Алишер Навоий. Лисон-ут-тайр. (Насрий баёни билан). [А.Қаюмов ва б. Тузувчи В.Рахмонов] –Тошкент. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991.
2. Олтин бешик. Эртаклар. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. –Тошкент. Адабиёт ва санъат. 1985.
3. Чалпак ёққан кун. Ўзбек халқ әртаклари.-Тошкент. Чўлпон. 1987 йил.
4. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Зумрад ва Қиммат. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988.
5. O‘zbek xalq ertaklari. III jildlik, I-jild. –Toshkent. “O‘qituvchi”. 2007.
6. O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari. –Toshkent. Fan.2002 yil.

IV. ELEKTRON MANBALAR

1. <http://feb-web.ru>. Стеблева И.В. Древняя тюркоязычная литература
2. <http://www.e-adabiyot.uz>.
3. <http://www.gumer>.Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки.
4. <http://www.gumer.info/bibliotek> Е.Мелетинский. Поэтика мифа.
5. <http://www.kitobxon.uz.ertaklar>.
6. <http://www.ziyouzcom.uz.o‘zbek xalq ertaklari>.

